

65/3(44кр)46

Б89

«ДИВНА ТО І НЕСКАЗАННА МУЖНІСТЬ...»

Віктор Брехуненко

Художник Сергій Шаменков

**КОЗАКИ
У ХОТИНСЬКІЙ
ВІЙНІ
1621 РОКУ**

Віктор Брехуненко

«ДИВНА ТО І НЕСКАЗАННА МУЖНІСТЬ...»

КОЗАКИ У ХОТИНСЬКІЙ
ВІЙНІ 1621 РОКУ

НБ ПНУС

807292

СЕРВІСНИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ

Київ
TEMP
POKA
2013

УДК [94:355.448](477:560) «1621»

ББК 63.3(4УКР)46

Б87

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Художні реконструкції: С. Шаменков
Редакція: М. Волощак
Дизайн, верстка: Ю. Жарков

Б87 В. Брехуненко.

«Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. : науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2013. — 120 с.: іл.

ISBN 978-617-569-095-6

Книга присвячена славі сторінці української зброї — видатній ролі українських козаків у Хотинській війні 1621 року, коли вони стали головними ковачами перемоги над турецьким військом Османа III. Автор висвітлює причини війни між Річчю Посполитою та Османською імперією, вплив козацьких морських походів на військові й політичні плани Туреччини, участь Війська Запорізького на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним у бойових діях під Хотином, перебіг війни на морі. На численних фактах показано видатний внесок козаків у перемогу над турецьким військом.

Для всіх, хто цікавиться українською історією.

УДК [94:355.448](477:560) «1621»

ББК 63.3(4УКР)46

ISBN 978-617-569-095-6

© Темпора, 2013

ЗМІСТ

1. Передне слово	4
2. Підводні камені Хотинської війни	
1. Протистояння за Степовий Кордон Європи	6
2. Доля Молдови, Валахії і Трансільванії	15
3. Стратегії Речі Посполитої та Османської імперії на Степовому Кордоні	19
3. Визрівання війни	
1. Втручання Речі Посполитої в австрійські й трансільванські справи	23
2. Козацьке питання	28
3. Мотиви протистояння козаків з мусульманськими сусідами	35
4. Наростання напруги	40
4. Провісники війни	
1. Цецорська битва	47
2. Від Цецори до Хотина	57
3. Стратегії Війська Запорізького	63
5. Потуги сторін	
1. Коронне військо	68
2. Козацьке військо	75
3. Турецьке військо	82
6. Війна під Хотином	
1. Козацькі Фермопіли	91
2. Найзапекліші бої	94
3. Позиційна війна	97
4. Морські походи напередодні та під час Хотинської війни	102
5. Поразка турецького війська	106
7. «Якби не було козаків, Бог один знає...»: внесок Війська Запорізького у перемогу	113
8. Вибрані джерела та література	119

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

У сузір'ї блискучих перемог української зброї, за якими наша історія не поступається жодній іншій, до зірок першої величини належать і звитяги Війська Запорізького під час Хотинської війни між Річчю Посполитою та Османською імперією 1621 року. Сучасники не шкодували барв, описуючи козацький внесок в перемогу над військом султана Османа II. Козацтво називали рятівниками Речі Посполитої від турецької чуми, а подиву гідну жертвність 400 козаків над Прутом прирівнювали до подвигу 300 спартанців, які боронили прохід під Фермопілами (480 р. до н. е.) до останнього подиху.

Зазнавши тяжкої поразки роком раніше на Цецорських полях, Річ Посполита наочно переконалася, що без кількох десятків тисяч добре вишколених українських козаків годі сподіватися перемоги над турецько-татарським військом. Навесні, коли Осман II вирушив походом зі Стамбула, король Зигмунд III благав козаків зглянутися й долучитися до польського війська. А в липні, як особливо припекло, обіцяв дослухатися до козацьких вимог. Як станових, так і тих, що захищали національно-релігійні потреби українського світу загалом.

Своїми діями під час Хотинської війни козаки під проводом гетьмана Петра Сагайдачного виразно продемонстрували, як багато вони важать для військової потуги Речі Посполитої та для захисту загальноєвропейських інтересів у протистоянні з Османською імперією. Висока військова майстерність козаків, непоступливість під час наступу противника, тонке відчуття оперативно-тактичної ситуації на полі бою — усе це зіграло ключову роль у блискучій перемозі над турками. Саме на козацький табір ті спрямовували основний свій натиск і постійно діставали відкоша, а сміливі та винахідливі козацькі контратаки дошкуляли ворогові особливо гостро. Коли ж

додати сюди ще й морські походи на турків напередодні та впродовж Хотинської війни, під час яких козаки наводили жах навіть на мешканців Стамбула, то можна лише уявити, наскільки значним був внесок Війська Запорізького.

Під Хотином до козаків постійно прислухалися. Як талановитий полководець, П. Сагайдачний був у величезній повазі в командування польського війська. Він та полковники були учасниками всіх військових нарад.

Але найважливішим було те, що в козацьких звитягах під Хотином утілюється прадавній український потяг до опанування Степу й узбережжя Чорного та Азовського морів. Козаки підхопили прапор змагань з азійською степовою стихією, який уже вислизав з рук традиційної української еліти — князів та шляхти. Військо Запорізьке стало головним провідником цього не лише українського, а й загальноєвропейського інтересу, коріння якого сягало ще в часи Київської Русі. Відтоді саме український світ відповідав за степовий рубіж європейської цивілізації, навіть коли був позбавлений повнокровної власної державності. Бо ж Варшава так і не спромоглася дати адекватну відповідь на ті виклики, які постали перед нею у стосунках з турками й татарами після поглинення українських земель. На прикладі Хотинської війни це помітно дуже виразно.

На жаль, військову славу, якою покрило себе Військо Запорізьке під Хотином, вкотре прогримівши на всю Європу, йому не вдалося конвертувати в гідне місце козацтва серед української еліти. Шляхта, і польська й українська, так і не змогла переступити через свої упередження. Попри добре розуміння лицарського фаху козаків та поцінування їхніх військових заслуг, вона й далі воліла тримати Військо Запорізьке в «чорному тілі», чим вистеляла дорогу до майбутніх козацьких війн.

ПІДВОДНІ КАМЕНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ

Протистояння за Степовий Кордон Європи

Хотинська війна 1621 року, яка принесла українським козакам гучну славу, мала куди глибше коріння, ніж чергове виверження вулкана глибоких протиріч між Річчю Посполитою та Османською імперією. Був це передусім один із драматичних актів глобального протистояння на Степовому Кордоні, цьому східному відламі Великого Кордону Європи між європейською цивілізацією та азійською стихією.

Під час Хотинської війни на кін ставилася доля європейської присутності в басейні Чорного моря. За поточними й на позір нібито суто приземленими інтересами у війні українських чинників (шляхти й козаків), Речі Посполитої, Туреччини, Московії, Дунайських князівств (Молдови, Валахії, Трансільванії) та ін. виднілася перспектива некорисного не тільки для України, а й для всієї Європи переінакшення загального розкладу сил у регіоні. Перемога султанського війська, звичайно, не загрожувала існуванню українського світу та Речі Посполитої як держави: Османській імперії ніколи не ставало снаги для вирішення такого масштабного завдання. Проте неминуче зміцнення позицій Туреччини на Степовому Кордоні суттєво відлунювало б на геополітичній стійкості всієї східної та південно-східної частини європейського масиву. Ставилася ж бо під сумнів спроможність його представників успішно протистояти конкурентам за Степовий Кордон та північне узбережжя Чорного моря, яка перед тим різко зросла з появою українського козацтва та його перетворенням на потужну військову силу. Навпаки, відновлювалася загроза посилення тиску з боку сусідів на степове підчерев'я України, притлумлена й призабута через бурхливу діяльність Війська Запорізького, яке змусило їх думати більше

про оборону вже здобутого, ніж про подальшу експансію. Ймовірно, в Туреччині розпалився б приспаний козаками апетит до нових територіальних надбань у регіоні.

Поразка Варшави надихнула б ще одну претендентку на східноєвропейські землі — Московію. Експансіоністські плани останньої щодо руських (українських та білоруських) земель, виношувані ще з кінця XV ст., без сумніву, діставали б серйозне підживлення. Москва лише мріяла про появу такої слушної нагоди для прирощення «царської отчини» за рахунок руських територій Речі Посполитої. Тим паче, що московські еліти вже мали непоганий досвід використання задля цього Кримського ханату. Наприкінці XV — на початку XVI ст. вони добряче набили руку на ослабленні потуги Великого князівства Литовського і Руського шляхом підштовхування хана Менглі-Гірея до спустошливих набігів на Київщину, Поділля та Волинь. Татарські напади завдали масштабних економічних, людських та моральних втрат, що вдарило по військовій спроможності Литви. Великою мірою завдяки татарам Москві щастило у війнах з Литвою, підсумком яких став перехід Смоленщини та Сіверщини під «високу царську руку». Тож і тепер у разі перемоги Туреччини під Хотиним Московія діставала можливість відібрати ще один шматок території у надломленого противника. А ще розплатитися за ті приниження, яких натерпілася під час Великої Московської Смути, коли сама нагадувала прохідний двір: поляки часами почувалися у Кремлі як удома, а королевича Владислава бояри запросили на царський трон.

Таке непересічне значення наслідків Хотинської війни випливало з того, що Степовому Кордону, який відмежовував українські землі від Чорного та Азовського морів, належала важлива роль у спрямуванні української історії, а через неї історії Східної Європи чи не відтоді, як українські степи почали, ніби магніт, притягувати до себе азійських кочівників. Починаючи від кімерійців, сюди вперто одна за одною накочувалися щораз інші орди: скіфи, сармати, печеніги, торки, берендеї, ковуї, половці, татари. Постійне протистояння азійській кочовій стихії поступово стало неодмінним атрибутом українського життя, потужно впливаючи на всі його сфери: світобачення, антропологічний тип, культурний код, ментальність українців, стосунки з сусідами. Відповідно Степовий Кордон ставав важливим чинником круговерті відносин на всьому східноєвропейському просторі. В українському ж світі надзавдання еліт принаймні від часів Київської Русі полягало в тому, щоб остаточно закрити Степовий Кордон і твердо стати на берегах Чорного та Азовського морів.

Проте ані українським чинникам, ані їхнім степовим опонентам усе не ставало сил безальтернативно вирішити проблему Степу на власну

користь. Відтак аж до козацьких часів умовна еластична межа між обома цивілізаціями подавалася то на північ, то на південь, щоразу відбиваючи перевагу тієї чи іншої сторони. А сам Степовий Кордон до свого закриття в кінці XVIII ст. був зоною не лише затятого протистояння, а й тісної етнічної, культурної, економічної, військової, політичної взаємодії.

Останню хвилю азійського натиску уособлювали турки, татари, ногайці. Відколи татари утвердилися в Криму, ногайці в Причорномор'ї та Приазов'ї, а турки-османи поставили під свій контроль Малу Азію й розвинули експансію на Балкани, Степовий Кордон України перетворився на невід'ємну складову Великого Кордону Європи, який тягнувся від Піренейського півострова через Середземномор'я та Балкани і який

тоді став також релігійним Кордоном між християнським та мусульманським світами, проіснувавши в такому вигляді аж до свого остаточного закриття на зламі XVIII–XIX ст. Тому протягом пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу події у степовій частині України відлунювали тепер у європейському просторі особливо голосно. Чи не найвиразніше свідчить про це увага, з якою в імперії Габсбургів, Венеції, Ватикані ставилися до них, і те, як постійно там намагалися долучити козацтво до своїх антиосманських планів.

Якраз за турецько-татарської доби протистояння на Степовому Кордоні в Україні з'явилася найефективніша від часів Київської Русі зброя супроти конкурентів — козацтво, поява якого стала, без перебільшення, переломною подією. «Козацька версія» опанування

українського Степу вирівняла ситуацію, поклавши край розширенню зони впливів опонентів з протилежного боку Кордону, а згодом і здобувши над ними остаточну перевагу.

Під кінець XVI ст. взагалі оформився своєрідний пояс християнських козацтв від Дніпра до Яїка й Терека, до чого великою мірою спричинилися й українські козаки, взявши посутню участь у генезі донського козацтва й відразу перетворившись на безумовного лідера козацького світу. Як найчисельніше й найпотужніше у військовому та соціальному вимірах, українське козацтво цементувало козацький пояс, даючи змогу протистояти мусульманським сусідам, а також відбивати зазіхання Москви на суверенітет козацьких анклавів. Не випадково, скажімо, Військо Донське піддалося Москві лише в 1671 р., невдовзі по тому, як українські козаки різко скоротили стосунки з Доном, бо сконцентрувалися на проблемах відновленої Української держави — Гетьманщини. Крім того, обрамлення Степового Кордону християнськими козацтвами стало прямим аналогом тієї відповіді, на яку паралельно спромігся європейський світ після появи Великого Кордону на Балканах (Австрійсько-Османського військового Кордону). У тамтешньому варіанті слабко контрольовані території, здебільшого гірські, заповнили подібні за стилем життя суспільні формування — граничари, гайдуки, ускоки, секеї.

Саме козаки, передовсім українські, не дали Туреччині перетворити Чорне море на «внутрішнє озеро», коли ніхто не наважився б заходити в нього без її відома. Опанування турками в 1538 р. Буджаку, коли українське козацтво ще тільки спиналося на ноги, стало заключним акордом експансії. Своїми морськими походами воно завдало турецьким планам непоправного удару, підсиливши вплив інших чинників. Надалі Стамбул був змушений сповідувати головно стратегію оборони.

З українського боку претензії на землі обабіч Степового Кордону аж до Чорного моря ніколи не вигасали. Українська еліта дивилася на цей обшир не інакше, як на «свою» природну територію, а не як на «чужий» регіон, який слід приєднати до властиво «своєї» землі. Поява тут у XIII ст. татар не витравила в неї на довгі століття прагнення «закрити» прилеглу ділянку Кордону на власну користь. Свої погляди українська еліта прищепила спершу литовцям, а перегадом і полякам. Тому в успішніші часи Велике князівство Литовське спромоглося поширити свій контроль навіть над чорноморським узбережжям. Великий литовський князь Вітовт заклав там як мінімум по одному замку в гирлах Дністра (Чорний город поблизу Білгорода) та на Дніпрі (святого Іоанна), добився в 1397 р., щоб хан Тохтамиш відписав йому Хачибейв (теперішня Одеса), Дашів (сучасний Очаків), Маяк (сучасне с. Маяки

Розмежування між Річчю Посполитою та Османською імперією у 1633 р.
(Карта-схема М. Крикуна)

в гирлі Дністра). При цьому Хачибейв був знаним портом, через який експортувалася українська пшениця. У середині XV ст. черкаський намісник Свирид, наприклад, відмежував землі Київського князівства по лінії «від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром — по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською землею ... — по Овечу воду, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну».

Правда, руйнівна хвиля татарських набігів останньої чверті XV ст. посунула фактичне українське прикордоння далеко на Північ, а поширення в 1538 р. влади турецького султана на Буджак завершило справу витіснення Великого князівства Литовського і Руського з Причорномор'я. Однак це не змінило уявлення українських еліт про географію південного кордону з мусульманськими сусідами. Слідом за українськими князями верхівки Литви та Корони Польської ніколи не погоджувалися зі втратою Північного Причорномор'я й постійно нагадували про це Туреччині та Криму. Не випадково король із султаном майже століття ніяк не могли демаркувати відповідний кордон. Не зійшлися сторони вже під час першої спроби розмежування, зробленої в 1538–1542 рр.: турки воліли провести кордон по р. Саврань, опоненти — по р. Кодима. Згідно з актом розмежування 1633 р., кордон проліг ще південніше по Сухому Ягорлику й далі півколом до Овечого Броду на Південному Бугу. Показово, що в усіх випадках за Польсько-Литовською державою номінально мала залишитися значна частина прилеглого Степу.

Тверду позицію обстоювали в Литві та Короні й у стосунках із Кримським ханатом. У 1550 р. колишній литовський посол до Криму Михалон Литвин (Венцлав Міколаєвич) так описав межі Великого князівства Литовського: «...до берегів Чорного моря, де гирло Дніпра до рубежів і Тавані, переправи Дніпра». Аналогічні вимоги мав висувати в Бахчисараї посол Речі Посполитої Флоріан Олешко в 1605 р., а також посла в 1610, 1620, 1622 рр. Коли в 1578 р. кримський гонець висловив у Кракові вимогу хана, щоб обидва береги Дніпра були його, таку позицію якийсь невідомий шляхтич у листі до коронного маршалка назвав абсурдною. У 1624 р. калга Шагін-Гірей вів мову про кордон по «Вовчій Воді» (притока Самари), як «за предків наших учинений», та обіцяв королю віддати землі по Дон включно з примосковським полем, а також увесь правий бік Дніпра до моря. Щодо турецьких фортець Білгород, Тягиня і Кілія, то король буде ними володіти, якщо виб'є звіди турків. У листі до коронного гетьмана С. Конєцпольського калга навіть погоджувався на ліпший для Варшави варіант: «...ці три замки взявши, вам віддамо, тільки в тому нам братерство вчинить, щоб дніпрові козаки до нас прийшли».

Як цілком правомірні претензії Варшави сприймалися у близькій до цих земель Молдові. Коли в середині 1620-х років турки задумали будувати замок навпроти Іслам-Кермена, молдовський господар Мирон Могила відмовляв Гасана-пашу, наголошуючи, що той «грунт власне має належати Короні». Аналогічну переконаність висловлював господар і в листах до польських адресатів.

Свої права на Лівобережжя Дністра Варшава підкріплювала нагадуванням про чинші, сплачувані татарами за використання тутешніх

пасовиськ, а також — що особливо важливо — посиленням на надання цих земель не тільки польськими королями, а й руськими князатами. Зрештою, позицію підкріплював той факт, що мешканці прикордоння, передовсім козаки, поширили свій господарський промисел до пониззя Дніпра й Бугу. Як висловився коронний гетьман С. Жулкевський в одному з листів, «звикли на рибу та звіра в ті пустелі ходити, де Дніпро з Бугом у море віддаються».

Черговий спалах полеміки стосовно кордону в Степу виник у 1630-ті роки у зв'язку з відбудовою фортеці Кодак над дніпровським порогами. У Туреччині та Криму появу твердині розцінили як замах Варшави на те, щоб просуватися в глибину Поля, та як «ставлення замку на ґрунті його милості цісаря оттоманського». Це змусило Річ Посполиту знову навести контраргументи. При цьому в її позиції з'явився раніше не використований доказ, козацький.

Цілком прогнозовано в центр обґрунтування безперспективності сусідських претензій було поставлено короля тогочасних доказів — чинник старовини. «Те, щоб мав бути (Кодак. — В. Б.) на ґрунті цісаря турецького, ніколи бути не може, бо відколи люди почали в тих краях мешкати, пращури наші володіли усім Дніпром», — читаємо в меморіалі коронного гетьмана С. Конєцпольського послу до Туреччини В. М'яковському. Турки ж, як і татари, з'явилися в тих краях недавно, «де зараз Крим генуезці тримали». Гетьман уїдливо відкинув турецькі аргументи щодо наявності мечетей у Причорномор'ї та арабських написів на деяких степових каменях. Натомість, попри всю гостроту козацького питання в річпосполитсько-турецьких стосунках, коло підстав Речі Посполитої було заокруглене власне тим, що «як би собі козаки погодилися (на належність тих теренів мусульманській стороні. — В. Б.), які від віків на Дніпрі мешкають».

Погляд на причорноморські й приазовські степи як на тимчасово втрачену українську територію від еліт швидко успадкували й українські козаки. Воно й не дивно, адже сформувалося козацтво на основі

Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський

нижчих прошарків української еліти — військово-службового люду прикордоння — й надалі тисячами ниток було зв'язане зі шляхтою, а в XVI ст. козакували навіть князі. Уже на початку XVII ст. із середовища козацької старшини пролунав чіткий сигнал, що увесь Степ аж до моря козаки вважають своєю територією, а відповідно й ойкуменою українського світу, бо ж усвідомлювали себе його частиною. Козацький старший Іван Куцкович відверто писав у 1602 р., що вони претендують на те, щоб козацькі права й вольності поширювалися на величезну територію — на *«всю Україну від Могилева (білоруського. — В. Б.) аж до Дніпровського гирла»*.

Словом, боротьба за причорноморські степи й Хотинська війна як один із її актів була обплетена глибинними геополітичними інтересами. Споконвічні українські уявлення про ці терени як власні, але тимчасово втрачені, доповнювалися, що важливо, суголосними переконаннями верхівки тих держав, до яких тоді належав український світ, стосовно тепер уже нібито своїх «історичних прав» на Степ і морське узбережжя. Інша справа — реальна спроможність успішно конкурувати з мусульманськими сусідами. І якраз цієї спроможності у післявітовтові часи явно бракувало як в українських еліт, так і в литовських та польських. Кинути виклик зуміли лише козаки, чия активність на півдні й проклала дорогу до Хотинської війни.

Доля Молдови, Валахії і Трансільванії

Ще одним важливим чинником, який готував ґрунт для вибуху Хотинської війни, стало давнє суперництво між Туреччиною, Польщею та імперією Габсбургів за впливи в Молдові, Валахії і Трансільванії. Зважаючи на географічне положення цих дунайських князівств, зацікавлені сторони цілком умотивовано розглядали їх як першорядний плацдарм для вирішення своїх геополітичних завдань. Контроль одночасно над Молдовою, Валахією і Трансільванією давав Османській імперії змогу твердо стати в підчерев'ї як свого головного суперника за Балкани — імперії Габсбургів, — так і Корони Польської, згодом Речі Посполитої. У такому випадку рівень турецької загрози зростав у кілька разів. Водночас втрата впливів у Дунайських князівствах на користь Австрії та Корони (Речі Посполитої) разюче зменшувала можливості не тільки для подальшої експансії, а й для утримання вже здобутого.

Коріння змагань за впливи на Балканах сягає кінця XIV ст., коли султан Баязид уперше спромігся привести до влади у Валахії свого ставленика Влада. Відтоді Корона й Угорщина (попередниця Австрії в дунайських справах) постійно інтригували в князівствах, прагнучи принагідно накинути їм свій протекторат. Коли наприкінці XV ст. Валахія, а в 1512 р. Молдова потрапили у васальну залежність від Туреччини, змагання спалахнули з новою силою й напередодні Хотинської війни перебували на вістрі подій. Молдовський господар і трансільванський князь, наприклад, весь час маневрували в «бермудському трикутнику» Туреччина — Корона Польська — Угорщина (потім Австрія). Молдова то почергово ставала васалом кожної зі сторін, то почергово воювала з ними. У такий спосіб їй вдавалося уберегтися від поглинення одним із тих, хто хижим оком дивився на її терени. Різниця полягала тільки

Мапа Османської імперії. Г. Меркатор, Й. Гондіус, 1628 р.

в тому, що Молдова та Валахія мали за головну загрозу Туреччину, а Трансільванія — Австрію. А проте в 1520-х роках Стамбулу вдалося зробити нормою васалітет Молдовського князівства (як попередньо й Валахії), і короткочасні відступи від неї завжди завершувалися поверненням статус-кво, підкреслюючи загальну перевагу Туреччини. З другої половини XVI ст. Порті поталанило нав'язати Молдові принцип призначення господаря султаном та низку інших обмежень суверенітету.

Усе це, однак, не змусило Річ Посполиту та імперію Габсбургів скласти руки. І в XVI ст., і напередодні Хотинської війни Варшава постійно втручалася в молдовські та валаські справи, не гребуючи вживати зброю. Досить згадати похід 1600 р. коронного війська та козаків з метою втримати на молдовському троні Єремія Могила. Того вважали васалом короля Речі Посполитої, і він ледь не став жертвою протурецьки налаштованого Михая Хороброго, валаського воєводи, якому забанулося опанувати ще й Молдову з Трансільванією. Заваривши цю круту кашу, Михай сам у неї і втрапив. Після поразки в Трансільванії, його добила під Буковим коронний гетьман Ян Замоїський, при якому перебувало не менш ніж 4 тис. козаків на чолі зі знаменитим гетьманом

Пам'ятник Івану Підкові у Львові

Самійлом Кішкою. Замоїський навіть проголосив Валахію васалом Речі Посполитої й посадив на її трон свою людину — Семена Могилау.

Участь козаків у поході коронного гетьмана була верхівкою айсберга, під якою ховалися традиційні українські інтереси в Молдові, що органічно доповнювали строкату палітру названих вище протиріч. Українські князі та шляхта відчували давній психологічний зв'язок із Молдовським господарством. Первісно населення Молдови становили переважно русини (українці), а молдовську еліту формували князі та бояри здебільшого руського походження, а саме вихідці з Галицько-Волинського князівства, що видно з династичних зв'язків, гербової традиції, панування староукраїнської мови в діловодстві. Лише в XVI ст. міграційні хвилі валахів переінакшили етнічний склад населення молдовських земель. У парі з цим пішло активне проникнення валаського елементу в еліту, стимульоване також лавиноподібним подрібненням маєтків членів Ради. Та що на середину XVI ст. еліту Молдови наповнювали вже переважно валахи.

Утім, руська закваска ще довго давалася взнаки, й українська верхівка дивилася на Молдову як на природний об'єкт своїх інтересів. Князі Вишневецькі, приміром, зараховували до свого роду видатного

Козаки «в сусідні якісь князівства відправляються на допомогу проти ворогів віри, а саме до Івоні та Богдана Молдовських, Арона та Міхала Валаських; до династій Христофора та Сигізмунда Баторіїв — трансільванських князів: Рудольфа та Матвія — імператорів римських, [аби] ясного королівство від Оттоманської люті захистити» (з трактату Шимона Старовольського «Лицарство польське»).

молдовського господаря Стефана Великого. Таке ставлення успадкували й козаки. З 1574 р. розпочинається довга вервечка козацьких походів у Молдову, в яких суто здобичницький інтерес переплітався з пошуками утвердити на тамтешньому престолі свого козацького господаря. Нерідко молдовські правителі зверталися за послугами до козаків. У 1574 р. на допомогу господарю Івоні до Молдови пішло військо Івана Сверчовського, восени 1577 р. господарем став знаменитий Іван Підкова, на початку 1578 р. черговий претендент на молдовського господаря Олександр заручився військовою підтримкою козаків на чолі з гетьманом Яковом Шахом. Того року серед козаків з'явився свій кандидат — якийсь Петро, а восени до Молдови вибралося військо на чолі з гетьманом Мітлою. Всього в останній третині XVI ст. 15 претендентів на молдовський престол шукало підтримки у козаків.

Наступна хвиля козацьких походів до Молдови та в Дунайські князівства припала на бурхливі 1594–1596 рр. Стимульовані австрійським імператором Рудольфом II та римським папою Климентом VIII, 20 тис. козаків на чолі з Семерієм Наливайком восени 1594 р. розбили молдовського господаря Аарона, у 1595 р. козацькі загони загальною чисельністю знову до 20 тис. чол. діяли у війську валаського воєводи Михая Хороброго, трансільванського князя Сигмунда Баторія, Рудольфа II. Козацька присутність відчувалася на величезній території — в Сілістрії, Добруджі, балканських горах аж до Софії.

Не виходила Молдова з козацьких голів і в перші десятиліття XVII ст., що передували Хотинській війні, так само, як не забували козаків і тамтешні правителі та претенденти. Своїми діями, суголосними з інтересами Дунайських князівств, Туреччини, Речі Посполитої, імперії Габсбургів, козаки ще більше затягували тугий вузол протиріч, невпинно наближаючи війну.

Стратегії Речі Посполитої та Османської імперії на Степовому Кордоні

Попри наявність глобальних протиріч на Степовому Кордоні та в Дунайських князівствах у перші десятиліття XVII ст., ні Османська імперія, ні Річ Посполита насправді не горіли бажанням з'ясувати стосунки конче на полі бою. Уявлення про непереборну жагу турків до всеохопної експансії навсібіч від Малої Азії й особливо на Степовому Кордоні Європи є суттєвим перебільшенням. У світлі останніх досліджень плани Туреччини були значно скромнішими. Полягали вони в тому, щоб контролювати узбережжя, а степ віддати на відкуп васалам — Кримському ханатові та ногайським ордам. Кримські татари та ногайці мали стати потужним бар'єром на шляху християнських сусідів. Та навіть цих своїх васалів Стамбул не допускав до моря. Усі фортеці на узбережжі Криму та в Північному Причорномор'ї належали туркам. Туреччина відмовилася від цілеспрямованої експансії за межі Північного Причорномор'я та Приазов'я й спеціально не планувала наступальних війн. Перевагу віддавала потужній дипломатичній підтримці Криму та ногайців, а також різноманітному впливові у зв'язку з контролем фортець на узбережжі.

Султан безперестанку воював то тут, то там. Турки воліли обмежитися дипломатичними маневрами, підкріпленими військовою потугою васалів — Кримського ханату та буджацьких ногайців. За потреби гасити пожежі та лякати норовливих конкурентів загрозою вторгнення султанського війська мали гарнізони Очакова, Бендер, Білгорода, а також сілістрійський паша. Загрібаючи жар чужими руками, Туреччина сподівалася заощадити сили та ресурси для вирішення своїх нагальних завдань на пріоритетних напрямках — Балкани, Середземне море, Персія. А там

ситуація напередодні Хотинської війни не віщувала спокою. Довгий час руки в султана були зв'язані подіями як у Персії, так і на Балканах.

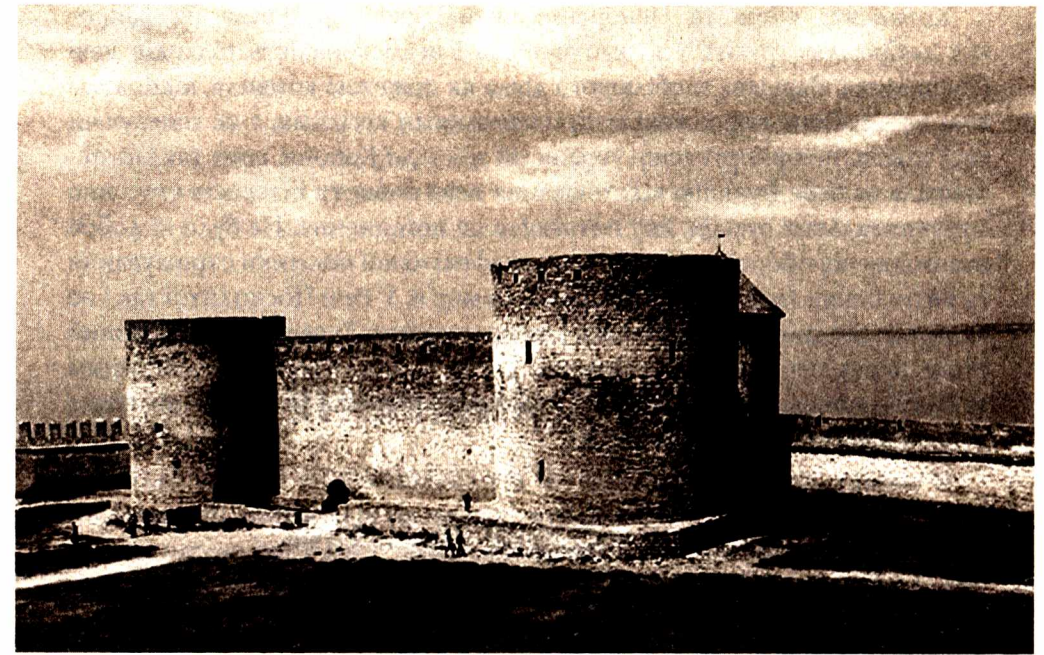
З 1593 по 1606 р. ішла Велика війна з імперією Габсбургів та її союзниками — Венецією, Ватиканом та Іспанією. Періодично молох війни втягував українських козаків у Молдову, Валахію, Трансильванію. Одночасно в 1603 р. розпочалися військові дії з Персією, що продовжувалися до 1612 р. Не встигла ця війна завершитися, як у 1615 р. вибухнула друга й розтягнулася на три роки. Лише навесні 1618 р. було укладено мир, та й то після поразки турецького війська. Повністю вивільнити руки вдалося лише в січні 1620 р., коли Персія нарешті ратифікувала мирний договір.

Допоки Туреччина вела війни одразу на два фронти, Річ Посполита могла почувати себе спокійно й негайно цим скористалася. Її впливи у Молдові та Валахії зросли. Їхні правителі платили данину. Виношувалися плани накидання зверхності над Трансильванією. У 1607 р. султан Ахмет був вимушений укласти з Варшавою мирний договір, щоб хоч якось спекатися польської проблеми. Туреччина гарантувала недоторканість Речі Посполитої, зокрема й від татарських набігів, у випадку регулярної сплати Варшавою упоминків. Натомість король брав на себе зобов'язання погамувати козаків. Кримський хан мав надавати військову допомогу Речі Посполитій проти її ворогів.

Яскравим свідченням слабкості позицій Туреччини є той факт, що вже наступного року польський посланець М. Данилович вимагав від султана Ахмета поважних поступок: визнати молдовським господарем Костянтина Могилу, який утвердився завдяки військовим зусиллям Речі Посполитої, а також погодитися з тим, що король матиме право призначати правителів у Молдову та Валахію.

За таких обставин втягування у масштабну війну з Варшавою Османській імперії було не під силу, навіть якби вона нею просто марила. Відкривати ще один фронт не випадало. Тільки закінчення усіх старих війн давало змогу належно підготуватися до війни нової. Тому султан довго терпів зухвалість Варшави в Дунайських князівствах, обмежуючись голосливими погрозами, і заїкнувся про можливу війну лише після укладення в 1612 р. першого миру з Персією. Та особливим бажанням не горів, а відновлення бойових дій на перському фронті в 1615 р. похвало плани на наступні п'ять років.

Та Річ Посполита ніколи не хотіла ставати на прю з Османською імперією. Вона належала до держав балтійського басейну, внаслідок чого протистояння зі Швецією та Орденом мали для неї беззаперечний пріоритет перед кримсько-турецькими справами. Кримська політика Варшави у своїй основі копіювала литовський варіант, який ґрунтувався на доктрині стримування апетитів Криму, а не, як годилося б, на

Білгородська фортеця

ідеї принципового унеможливлення татарських вторгнень у межі держави. Сповідувані польською верхівкою стратегії не забезпечували ні надійної оборони держави, ні акцентованих наступальних дій. На відміну від Москви, Варшава не мала чітко продуманої концепції знешкодження руйнівної для неї сили ханату та принципової ліквідації турецької загрози.

Більшість проектів облаштування степового прикордоння, що належали перу польських авторів, оберталися навколо проблеми погамування татар, тісно пов'язаної з вирішенням козацького питання. Лише одиниці безуспішно закликали перейти до наступальних стратегій. Зокрема, біскуп Любенецький пропонував витиснути татар з Буджаку, а турків з причорноморських замків, окупувати Молдову, Валахію і Трансильванію. Правителем останньої зробити королевича Владислава, кому підпорядковувалися б молдовський та валаський правителі, призначені з лояльних осіб. Дунайські князівства могли б утримувати по 3 тис. коронного війська. Разом із залогами причорноморських замків та козаками в Подніпров'ї це створювало б надійну основу для оборони від татар і турків.

У реальному житті всі проекти розбивалися об байдужість шляхти зі внутрішніх коронних країв, яка не бажала обтяжувати себе видатками на утримання належного війська для захисту українських земель від татарських набігів, не кажучи вже про фінансування чогось масштабнішого.

Хотинська війна та Цецорська битва, яка передувала їй, напрочуд добре ілюструють усю хаотичність і недосконалість підходів Речі Посполитої. Варшава здебільшого діяла як пожежна команда, відповідаючи на виклики, породжені мусульманськими сусідами, а не генеруючи свої власні. Інкорпорувавши українські землі до Корони, вона так і не перебрала на себе функцію відстоювання всієї повноти інтересів стосовно мусульманських сусідів, яку потягнуло це поглинення. Не було ні добре налагодженої оборони проти татар, ні ефективної політики стримування та витиснення конкурентів із Причорномор'я. У Речі Посполитої так і не склалося жодного наступального походу проти Туреччини. Постійний страх перед черговим вторгненням татар (самостійним чи здійсненим за напучуванням турків), а також гарячкові оборонні заходи — візитівка морального стану польських еліт.

В умовах, коли ні Туреччина, ні Річ Посполита не бажали надмірно загострювати стосунки й доводити справу до відкритого протистояння, ситуацію могли збурити лише неординарні події. Щоб султан зішов з протоптаної стежки оборонних стратегій у Причорномор'ї та наважився з основним військом вирушити на Річ Посполиту, мусило з'явитися відчуття реальної загрози для здобутого в регіоні.

ВИЗРІВАННЯ ВІЙНИ

Втручання Речі Посполитої в австрійські й трансільванські справи

Першим кроком з боку офіційної Варшави, який підштовхнув Туреччину до воєнних дій, стало чергове втручання Речі Посполитої в суперництво за господарський престол у Молдові. Санкціонований королем похід Стефана Потоцького в 1612 р. мав на меті скинути господаря Томшу, призначеного турками, й посадити свого кандидата Костянтина Могилу. Справа, здавалося б, звична: починаючи з 1600 р., подібні акції фактично сходили Варшаві з рук. Але Зигмунд III прорахувався. Надія на те, що пов'язаний затяжною війною з Персією султан проковтне образу й за цим разом, виявилася хибною: того ж таки року було укладено турецько-перське перемир'я, й Ахмет наказав зосереджувати війська в Добруджі. Та ще й сама місія закінчилася провалом. Потоцький був розбитий під Сасовим Рогом Томшею і потрапив до полону. Військо господаря було підсилене загонами турків і татар.

Не встигли розвіятися хмари від авантюри 1612 р., як до Молдови у 1615 р. вирушили князі Самійло Корецький та Михайло Вишневецький. До військових підрозділів князів почасти долучилися й козаки. Цього разу справа пішла веселіше. Томша мусив утікати до Валахії. Господарем був проголошений Олександр Могила, син Єремії Могили. Перегодом С. Корецький ще двічі — під Хотиним і Тягинєю — перемагав Томшу, якого підпирали турецькі й татарські загонами.

Однак султан не бажав терпіти такої наруги й у липні 1616 р. організував похід на Молдову сілістрійського Іскіндер-паші. Тим часом і молдовські бояри через дошкульне розбійництво вояків С. Корецького

Король Речі Посполитої Зигмунд III

знеохотилося до князя та його ставленика. Закінчилося все полоненням господаря Олександра й самого С. Корецького. Як глузував пізніше коронний гетьман С. Жолкевський, запеклий противник авантюри: *«А наші, хоча й тричі зазнали поразки, своє твердять, що виграли, як він (Корецький. — В. Б.), що йому ноги не відтято, виграв діжку пива»*.

Невдовзі оливи до вогню підлило невдале втручання Зигмунда III в протистояння Австрії з Чехією і трансільванським господарем Бетленом Габбором, яке було одним із актів сумно відомої європейської Тридцятилітньої війни. Габсбурги вважалися головними ворогами Османської імперії в Європі. Їхній союзник чи то в балканських справах, чи то в придунай-

ських автоматично розглядався як потенційний противник. Але якщо до Балкан Речі Посполитій не було діла, то на ґрунті антиосманських інтересів у Дунайських князівствах між нею та Австрією нерідко виникало порозуміння. Виникало попри те, що обидві сторони конкурували за впливи тут ще й між собою.

До порухів австрійських імператорів, спрямованих на перетягування на себе ковдри у Молдові, Валахії чи Трансільванії, у Стамбулі, як і годиться, були дуже чутливими. Спроби переорієнтувати тамтешніх правителів на підданство Габсбургам сприймалися болісно. Будь-яка підтримка королем австрійських домагань, яка відлунювала на дунайських справах, розцінювалася як ворожий крок проти Османської імперії. Вона відразу виводила султана з рівноваги. Що вже говорити про ситуацію 1610-х років, коли напруга, спровокована походами до Молдови С. Потоцького та С. Корецького, і так зросла.

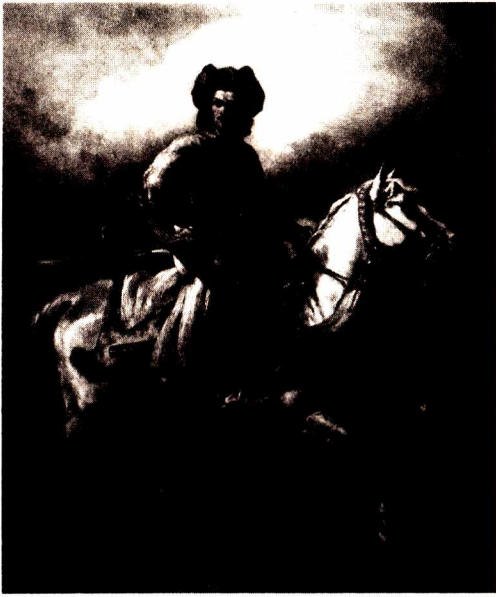
Зигмунд III завжди був налаштований проавстрійськи. Тим паче, що двічі одружувався з представницями дому Габсбургів. У 1613 р. між Річчю Посполитою та Австрією було поновлено давнє перемир'я. Воно не містило жорстких зобов'язань сторін щодо взаємодопомоги. Саме стараннями Варшави до остаточного тексту не потрапив пункт про

Відень, середина XVII ст.

оборонно-наступальний союз проти Туреччини та Дунайських князівств. Але положення про взаємодопомогу на випадок внутрішніх заворушень у державах відкривало скриньку Пандори, залишаючи Австрії можливість втягувати Варшаву у свої стосунки з Угорщиною, Чехією та Шльонськом. Особливо дражливим було питання Шльонська, етнічної польської землі, яка, проте, належала до Чеського королівства, правителем якого від 1526 р. були Габсбурги. Як і всі королі Речі Посполитої, Зигмунд III позирав на Шльонськ і принагідно не відмовився б заокруглити його коштом свої володіння. Ймовірно, з розрахунку на це, Варшава й погодилася на внесення до умов перемир'я пункту про допомогу проти внутрішніх заворушень.

Міна сповільненої дії спрацювала в 1619 р. В імперії Габсбургів після сходження на імператорський престол ревного католика Фердинанда Чехія не визнала нового імператора. Дійшло до того, що чехи проголосили своїм зверхником Фрідріха V, курфюрста Пфальцу (історична земля в Німеччині), лідера протестантської ліги. Невдовзі жару піддав трансільванський князь Бетлен Габор, який мав свої рахунки з Австрією: правителем Трансільванії він став усупереч волі Відня, зіпершись на допомогу Туреччини. Військо Бетлена Габора рушило зі

Лісовчик. Ю. Коссак

сходу, увійшовши до Угорщини. А це вже втягувало в протистояння й турецькі інтереси.

З часом Фердинанд II опинився в лещатах між чехами й Бетленом Габором. Противникам вдалося підійти до Відня і взяти столицю в облогу. У такій ситуації імператор звернувся до Зигмунда III, щоб той завдав удару по Трансільванії, а намісник Шльонська архікнязь Кароль запропонував увести війська до Шльонська взамін на майбутню грошову винагороду, що голубило думку про можливість приєднання краю до Корони. І Варшава не годна була встояти перед спокусою. Вона втрутилася й туди й туди, махнувши рукою на

можливі обтяження у стосунках із Туреччиною.

Територіальні апетити щодо Шльонська затьмарили розум навіть коронному гетьманові С. Жолкевському, противнику дратування Туреччини невмілими діями у Дунайських князівствах. Коли королевич вирушив до Шльонська (зрештою, невдало), С. Жолкевський обіцяв прислати 20-тисячне військо. А під кінець 1619 р. розмістив коронне військо вздовж трансільванського кордону. Водночас у Короні вербував лісовчиків та інших вояків на імператорську службу посланець Фердинанда Міхаель Альтан, фундатор ордену «Християнські рицарі», покликаною воювати як із протестантами, так і з турками. Мало того, Зигмунд III став протектором ордену в Речі Посполитій. Згодом набране Альтаном 10-тисячне військо (здебільшого лісовчики) увійшло до Словаччини і в битві під Гуменною доценту розбило військо Бетленового воеводи Дьєрдя Ракоці, а потім пустошило словацьку територію аж до Кошице, як це добре вміли лісовчики.

Цей удар у спину поламав Бетлену Габорові всі плани, і той був вимушений відійти з-під Відня для захисту своїх володінь. Роздратований правитель Трансільванії зірвав зло на Речі Посполитій. Своему зверхникові турецькому султанові він подав справу так, що Варшава порушила умови мирного договору з Туреччиною 1607 р. Допомогу Фердинандові II було трактовано як напад коронного війська та козаків на Трансільванію. Бетлен Габор закликав султана піти війною на Річ Посполиту. Зі свого боку обіцяв виступити 24-тисячним військом,

взяти в облогу Краків і навіть захопити в полон Зигмунда III й доставити того живим до Стамбула. Водночас до остаточного прояснення позиції Туреччини Бетлен Габор не поспішав відкрито рвати з Варшавою.

Влітку 1620 р. за його намовами до Стамбула прибуло чесько-угорське посольство з пропозиціями підданства взамін на військову підтримку проти Австрії. Посланці обіцяли платити подвійну данину, а також віддати 4 замки. Сам Бетлен присягнув, що буде вічно воювати проти Австрії та Речі Посполитої, натомість султан Ахмет не менш патетично обіцяв допомагати *«навіть якщо при ньому залишиться лише двоє турків»*.

Тим часом, попри спротив частини сенаторів, Зигмунд III невдовзі після невдалої місії королевича Владислава задумав знову спробувати щастя в Шльонську. Було організовано два походи лісовчиків й обидва невдали, особливо останній, коли їх ущент розбило військо шльонзаків. Та король не зупинявся. На початку 1620 р. він намовив бранденбурзького електора до союзу проти Чехії, що надихнуло Бетлена Габора загітувати Фрідріха V на військовий союз із Туреччиною. І та радо скористалася з нагоди додатково насолити Австрії. У липні до Праги прибув турецький посол, який, серед іншого, обіцяв, що суворо покарає Річ Посполиту за втручання в чеські та угорські справи й піде на неї війною з 80-тисячним військом.

Козацьке питання

Проте найголовнішим подразником для Османської імперії стали українські козаки. Ні Осман II, ні Зигмунд III цього не приховували. Погамування козаків було з турецького боку головною умовою замирення з Варшавою. Своєю активністю на суші та на Чорному й Азовському морях козаки так дошкуляли султанові, що часами той просто сатанів від люти. Ставлячи під сумнів турецьке панування на Чорному морі, руйнуючи міф про це море як про «турецьке озеро», завдаючи поважних збитків турецьким фортецям у Північному Причорномор'ї та в Криму, козаки загрожували всій створюваній Стамбулом системі забезпечення османських інтересів у регіоні.

Чорне море Туреччина розглядала як *«чисту й непорочну дівицю»*, куди *«не тільки кому та плавати, а й доторкнутися нікому й ніколи не дозволить»*. І для такої пихатості у турків справді існували підстави, бо жодна з навколишніх держав не наважувалася кинути їй виклик на Чорному морі. Тому як грім серед ясного неба були для Стамбула звістки про те, що якись там козаки, не маючи не тільки державної підтримки, а й іноді навіть шеляга за душею, без зайвої скромності зазіхнули на оту *«непорочну дівицю»* й швиденько розвіяли міф про її неприступність.

Псувати кров туркам козацтво почало відразу по тому, як ті утвердилися в Буджаку. Не минуло й семи років, як козацьке військо на 32-х чайках здійснило гучний похід під Очаків (1545), сигналізуючи Османській імперії про її майбутні проблеми на неспокійному цивілізаційному перехресті в Північному Причорномор'ї, що виливалися в колосальні матеріальні та моральні збитки. Надалі суходільні походи козаків під Білгород, Очаків, Тягиню, Акерман стали буденним явищем, а з 1573 р. поновлюються морські виправи, апогей яких припадає на перші десятиліття XVII ст.

Довершували картину постійні втручання у молдовські справи. У 1583 р. зруйнувавши фортецю Тягиню, козаки так допекли султанові, що ледве не накликали війну. Восени турецьке військо навіть перейшло Дунай, і тільки активні дипломатичні дії Стефана Баторія, а також і персько-турецька війна, охолодили султана. Ситуація повторилася 1586 р. після гучного морського походу козаків на чолі з гетьманом Кулагою під Гезьлов (нині Євпаторія) та Білгород, коли козаки захопили кілька турецьких кораблів та завдали чимало інших збитків. А в 1592 р. козацькі чайки вперше з'явилися біля стін столиці Османської імперії — Стамбула.

Початок XVII ст. Військо Запорізьке відзначило різким зростанням чисельності та потужності морських походів до турецьких фортець. Спершу в 1602 р. 30 чайок дали морську битву турецьким галерам під Кілією, заволодівши однією галерою та кількома торговими кораблями. У 1606 р. запорожці здійснили вже цілу серію переможних морських походів на Кілію, Білгород і Варну.

Та справжнє лихо для Османської імперії настало в 1610-х роках. Затухала громадянська війна в Московії, де численні загони українських козаків товклися майже десять років, збільшуючи свої статки московським добром. У пошуках здобичі окремі козаки доходили аж до Вологди та Архангельська. Однак у міру впорядкування життя в Московії все більше й більше козаків залишалося без діла і без звичного заробітку. Варшава ж не поспішала йти назустріч козацьким вимогам і визнати за козаками як *«людьми лицарськими»* належний привілейований статус. Вона й далі наївно сподівалася загнати козацтво в шори безумовного послуху. Відтак у козаків не залишалося іншого виходу, як обернути свою енергію на татар і турків. Окрім здобичі й морального задоволення від протидії недругам-мусульманам, це давало змогу до краю загострювати польсько-турецькі стосунки, чим викликати в Польщі нагальну потребу мати під рукою козацьке військо на випадок можливої війни. Використали козаки й той факт, що в 1602–1613 й 1616–1618 рр. руки Туреччини були зв'язані війною з Персією.

З 1613 р. козаки фактично оголосили туркам справжню морську

Трансільванський князь Габор Бетлен

Шереговий та офіцер угорської піхоти

війну, яка принесла їм славу «господарів Чорного моря». У 1613 р. вони двічі вибиралися в море і завдали великої шкоди узбережжю Криму. Вони також напали на місто Місівря на західному узбережжі Чорного моря. Султан «вислав флот немалий в очаківський порт, аби погромити козаків у тому порту, як будуть повертатися». Однак вийшло навпаки: козаки, непомітно підкравшись уночі, погромили турецькі галери.

Навесні наступного року запорожці на 10-ти чайках підійшли до Білгорода. Готувалися до серйозної облоги тутешньої фортеці, бо захопи-

Синє море. Козацькі чайки під Константинополем. О. Сластьон

ли з собою лопати та «підкопну зброю». Однак тут на них очікувало 4 тис. яничарів, що давало противнику майже восьмикратну перевагу. Тому, тверезо обміркувавши ситуацію, козаки відійшли.

Невдовзі ж сталися події, які змусили здригнутися всіх сусідів України: одних від захоплення, інших від жаху. Українські козаки вщент зруйнували Синоп, одне з найбільших міст Османської імперії. Перепливши Чорне море, вони раптово вночі кинулися на штурм, викликавши в місті справжню паніку. За допомогою драбин козаки увірвалися до фортеці, вирізали залогу й, пограбувавши місто, обернули його на «пустелю». Султанський арсенал, галери та інші кораблі — все «пішло з димом». Козаки звільнили невольників-християн та захопили великий полон.

Звістка про спустошення козаками Синопа довела султана до шаленства. Правитель Османської імперії «хотів повісити візира» (другу людину в державі). Тільки завдяки умовлянням своєї улюбленої дружини та доньок правитель утихомирився, і візир відбувся стусанами.

На зворотному шляху козацьку флотилію піджидав у Дніпровсько-Бузькому лимані Ібрагім-паша з шістдесятьма турецькими чайками. Та козаки обвели його навколо пальця. Вони «висадилися на берег, поставили чайки на полоззя і суходолом дісталися вищого місця на ріці». Пізніше на козаків напали татари й змусили покинути більшу частину здобичі. Двадцять козаків потрапило до полону. Однак такий фінал не применшив розголосу походу.

«Напали на фортецю Синоп, положену на Анатолійському березі і з огляду на її розкішні околиці звисну під назвою „місто коханців“, здобувши тутешній старовинний замок, вирізали залогу, пограбували і спустошили доми мусульманські і під кінець спалили ціле місто, так що той прегарний і чудовий осідок обернувся на сумну пустелю» (Із літопису Мустафи Наїми).

Козацькі чайки під Кафою.
Гравюра, 1622 р.

Не встигли в Стамбулі відійти від несподіваного спустошення Синопу, як козаки в 1615 р. наважилися на похід під стіни самої столиці Османської імперії. 80 чайок (4–4,5 тис. козаків), очевидно, під орудою Петра Сагайдачного прорвалися через Босфорську протоку до передмість Стамбула Мізевни та Архіоки й спустошили їх та інші околиці. Нечувана сміливість козаків вразила сучасників. Ошелешений султан, «дивлячись із вікна, бачив дим, від чого перебував у горі». Турецький флот погнався за чайками, але наздогнав їх тільки біля гирла Дунаю. Нав'язавши туркам

бій у прибережних водах, козаки завдали їм поразки, захопивши декілька галер і полонивши самого командувача флоту — капудан-пашу. Вцілілі галери втекли.

У 1616 р. козаки безперервно сновигали по Чорному морю. Вже ранньої весни 12 тис. запорожців «ходили під турецьке місто Очаків й, оволодівши містом, зруйнували до пня». У квітні на Січі зібралося понад 30 тис. козаків. 2–2,5 тис. з них на чолі з отаманом Василем Стрілковським взяли курс на Стамбул. За 70 км від османської столиці вони розпочали спустошити узбережжя. Султан Ахмет відрядив на них 7 галер, з якими запорожці сміливо вступили в бій і здобули перемогу. Одну з галер удалося захопити.

Інший загін з 3-х тис. запорожців, об'єднавшись у морі з 700 донськими козаками, напав на турецьких купців. Під час повернення на Дон донці зіткнулися вже з військовою флотилією. Бій закінчився цілковитою перемогою козаків.

Наприкінці червня 300 запорожців й дециця донців зробили розвідувальний похід під Кафу, який виявився провісником знаменитого штурму цієї фортеці 4-тисячним загonom гетьмана П. Сагайдачного. Прославлений український полководець вирушив із Січі в середині липня. У Дніпровсько-Бузькому лимані козаки розтрошили флотилію Алі-паші, а вночі 20 липня підійшли до Кафи, якою оволоділи з великим гуком.

Після падіння Кафи в Криму запанувала страшена паніка, боялися руху козаків углиб півострова. Хан зобов'язав свого заступника калгу Девлет-Гірея на чолі 2-х тис. татар перегородити шлях П. Сагайдачному. Та козаків уже було не спинити. Пришвартувавши чайки на західному узбережжі, вони «калгу й татар від берега відбили, кримські приморські

Козак-вершник.
Реконструйовано за описами майна,
озброєння та спорядження, за
знахідками в Тушинському таборі
та за музейними експонатами.

Спішений козак та вершник козацького кінного полку.

Реконструйовано на основі зафіксованого 30 жовтня 1618 року в актовій книзі Житомирського гродського суду опису майна, покраденого в овруцьких козаків. Серед речей були: головні убори, ковпаки з голубого фалендишу, обшиті лисячим хутром, чотири кельнські сорочки, дві фалендишеві делії з підкладкою з жовтої шкіри, дві опанчі з підкладкою з жовтої шкіри, чотири вишиті кельнські хустки, шкіряні пояси, гаманці, нагайки, саадачні набори. У Житомирських гродських актах першої чверті XVII ст. згадуються й такі предмети гардеробу: *...ярмяки каразеевые белые, жупан люнский блакитний, ярмяк муравский з шнурами шелковими, и шлык лисий, убрание (штани. — С. Ш.) полотняные, жупан каразеевый белый, жупан шарый (сірий. — С. Ш.) муравский, опанча губенная.*

«... приходили до Кафи морем багато запорізьких черкас і Кафу воювали, і багато кафинців пограбували і в полон багатьох кращих кафинських людей захопили, і багато російських та литовських* полоняників з Росії та Литви визволили й узяли з собою, а кафинців багатьох побили до смерті, а чого людей і товарів в човни не поклали, те все спалили. А прийшли до Кафи вночі, а вартовим сказали, що є турецькими людьми, надісланими на з'єднання з ханом Джанібек-Гіреєм для кизилбашицької служби**, і кафинці сплехували, прийняли їх за турецьких людей» (З відписки московських посланців у Криму Ф. Челюскіна та П. Данилова, серпень 116 р.).

* Литовцями, «литовськими людьми» в Московії називали українців. Так по-велос з тих пір, як значна частина українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського.

** Кизилбаши — Персія. На «кизилбашицьку службу» означало на перську війну.

села воювали й, запасшись прісною водою, знову вийшли в море». Тоді татари стали очікувати висадки козаків біля Гезльова й нападу на свою столицю. До цього міста було послане військо, а всіх жінок і дітей кримської знаті переправлено до фортеці Мангуп. Однак козаки, нагнавши страху, вже не з'являлися.

Такою насиченою з весни до осені була козацька епопея 1616 р. на Чорному й Азовському морях. Козаки намагалися діяти одночасно на різних напрямках, через що турки не могли вчинити нічого путнього. Султан навіть наказав позвозити до нього з галер усіх невільників-козаків, щоб ті нарадили йому, як діяти далі. Та даремно. Наступного року історія повторилася.

У червні 1617 р., вийшовши з Дону, українські козаки на 40 чайках та донці на 25 стругах розгромили торгові кораблі навпроти гирла Кальміуса, а потім кинули якір у Керченській протоці. Дізнавшись про це, кафинський, азовський та ізмецький паші пішли 10 галерами на козаків. Але «як катарги* нагребли на кораблі (козацькі), і козаки в ту мить ударили по катаргам з усієї зброї й пашу кафинського та азовського вбили, а ізмецького взяли в полон, і захопили 4 катарги, і ратних людей на них усіх побили, а на шести катаргах багатьох ратних людей постріляли, а інших побили, а решта пішла геть».

Восени українські козаки знову вибралися в море, завдавши великої шкоди узбережжю Малої Азії. І лише у 1618–1619 рр. вони тимчасово зменшили активність на морі, бо спершу 20 тис. козаків на чолі з П. Сагайдачним

* Катарга (кадирга) — типова турецька галера з трикутним вітрилом. У XVI ст. мала одну щоглу, у XVII ст. — дві. Брала на борт 150–200 веслярів, 100–150 військових і 35 чол. допоміжного персоналу. Веслярів розподіляли на 50 лав (по 25 на кожному борту). У часи козацьких походів веслярі на лаві гребли спільним веслом.

Королевич Владислав.
Гравюра, початок XVII ст.

здійснили блискучий рейд до Москви на підтримку московського походу королевича Владислава, а в 1619 р. не менше 5 тис. козаків ходили під Перекоп.

Феєрична козацька епопея 1613–1617 рр. викликала величезний розголос. Турецький султан та його оточення були приголомшені. Скутий війною з персами, султан не мав реальних засобів для успішної протидії козакам і тому мусив терпіти жакливу для себе наругу, якою була поява козацьких чайок під стінами своєї столиці.

Близькі й далекі сусіди Туреччини гідно оцінили козацькі дії. Європейські дипломати в Стамбулі не шкодували барв, описуючи у своїх доносеннях успіхи козацької зброї та той страх, який щоразу огортав Туреччину. А перський шах Аббас I писав у 1617 р. до польського короля, щоб той увійшов з ним до антитурецького союзу, а головне, щоб не боронив козакам ходити на море. Шах мав намір побудувати для них фортецю на грузинському узбережжі, звідки вони могли б здійснювати спустошливі морські походи на турків. Королю було обіцяно владу над Грузією. Проте Варшава не спокусилася на пропозиції персів.

Натомість ризикнули козаки. У тому ж році вони самі запропонували шахові свої послуги, спорядивши до нього посольство з 40 чоловік. На початку 1618 р. шах Аббас люб'язно прийняв козацького посланця Степана. Допомогає козакові італійський мандрівник П'єтро делла Валле, який багато чув про звитяги запорожців на морі й був гарячим поборником поєднання зусиль персів і козацтва задля розгрому Туреччини. Про необхідність використати козацький флот шахові нашпитував також утікач із Криму царевич Шагін-Гірей, добре обізнаний з військовою майстерністю запорожців. Тим часом, однак, персько-турецька війна котилася до перемир'я, і шах втратив інтерес до військового союзу з козацтвом. Ще в 1620 р. козацький гетьман безрезультатно писав до Аббаса I у цій справі.

«Немає таких турецьких міст навколо Чорного моря, які б козаками не були б зайняті та пограбовані» (Із «Записок» італійського мандрівника П'єтра делла Валле).

Мотиви протистояння козаків з мусульманськими сусідами

З геополітичної перспективи і морські війни козаків, і їхні суходільні військові операції на турецько-татарському напрямкові були органічним виявом давнього потягу українців до моря. Фактично козацтво підхопило прапор боротьби за північне узбережжя Чорного й Азовського морів, який вислизнув із князівських рук. Проте довгий час козаки й не усвідомлювали всього цього. Спочатку ними рухали лише власні інтереси, які випливали зі стилю козацького життя.

Постійне протистояння козаків з турками й татарами було закладене самою природою Степового Кордону. «Козацький хліб», як і «хліб» мусульманських сусідів, був круто замішаний на здобичництві. Козаки і мусульманські претенденти на Степ генерували заплутаний вузол взаємин, овіяний впертими змаганнями за свій життєвий простір, за чим виднілися глобальні цивілізаційні інтереси європейського та азійського світів незалежно від ступеня усвідомлення цього самими учасниками протистояння. Потреба захисту від нападів татар, азовців, ногайців, а також спровокований самими обставинами життя потяг забезпечити собі «хліб» в аналогічний спосіб стали відправним пунктом формування в козацькому середовищі ціннісної установки на постійний конфлікт з мусульманськими сусідами, від яких годі було очікувати спокою.

Козаки ніколи не переставали нагадувати Варшаві, що вижити без здобичницьких експедицій за межі Речі Посполитої вони не спроможні. А оскільки в економічному сенсі найкращим об'єктом нападів (і найзручнішим в ідеологічному) були землі мусульманських сусідів, то основний наголос робили на обґрунтуванні своєї активності на цьому напрямкові. Щоб прикрити свою «голоту», «худоби», козаки, як люди

«злиденні та голі», «обмежені в достатках» мусять «голів своїх не шкодуючи», добувати «шаблею в бусурманській землі собі хліба й сукна». Додатковим аргументом тут був і той незаперечний факт, що у зв'язку з набігами кримців і ногайців господарське життя на прикордонні не могло точитися у звичному для стабільного світу руслі й потребувало підживлення через напади у відповідь. «Тут мешкаємо на пустині в землі царя кримського, ані орати, ані сіяти, тільки своєю шаблею хліба набуваючи, а за кров християнську здоров'я не шкодуючи», — писав у 1600 р. до короля козацький старший Кшиштоф Сарапович. При цьому козаки цілком реалістично ставили в пряму залежність виконання ними королівських служб — оборони переправ та постачання розвідувальної інформації — з можливістю задовольнити свої потреби шляхом здобичництва на територіях мусульманських сусідів.

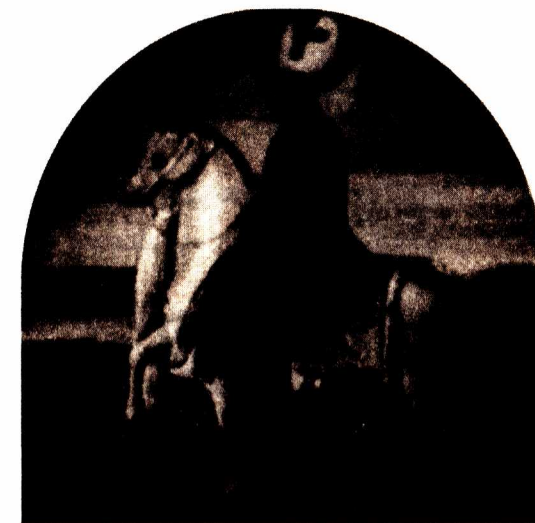
У Речі Посполитій добре розуміли неминучість козацьких походів на турків, татар, азовців як засобу задоволення матеріальних запитів козаків. Нотки прагматичного підходу еліт час від часу пробивалися крізь товщу тотальних заборон на «свавільні» виправи проти мусульманських сусідів. Також шляхта давала собі раду в тому, що коли повністю перекрити козацтву можливості «*брати лупи*» з турок і татар, то воно оберне вже всі свої зусилля на спустошення шляхетських маєтностей, до чого й так було схильне і скарги на що не вигасали з 1580-х років. Подібну загрозу вбачали також серед небезпек від ймовірної реалізації Стамбулом та Бахчисараєм своїх намірів побудувати замки в пониззі Дніпра, які б надійно загородили козакам виходи в море. «*Боятися треба, щоб як їм турецький цісар забудує прохід у Чорне море, в Польщу не обернулися, бо Україна їх швидко не зліквідує*», — говорив на сеймі 1615 р. коронний гетьман С. Жолкевський.

Ще краще шляхта усвідомлювала взаємозалежність набігів татар і козацьких нападів на мусульманських сусідів. На цьому Варшава постійно наголошувала, відбиваючись від звинувачень Туреччини та Криму в небажанні погамувати козаків, а також від вимог узагалі звести козацтво. Теза про татарські спустошення як каталізатор зростання чисельності козаків належала до центральних аргументів річпосполитської дипло-

«Знаємо, що воля його королівської милості, нашого милостивого пана, полягає в тому, щоб була певна частина на Запорожжі для охорони переправ від неприятеля та для повідомлення про нього відомостей до держав Коронних. Тяжко справді для нас, здобичі нізвідки не затягаючи і здебільшого не сіючи, не орючи, в пустелях проживаючи. Звідки ж тим, які будуть на тій послузі Речі Посполитої, забезпечуватися живністю, порохами, оловом та іншими потребами?» (З інструкції посланцям Війська Запорізького на сейм 1626 р.).

матії. «Вже давно укладено було б мир, погамовані були б і козаки від учинення шкод в державі цісаря турецького, якби він не пускав татар до держави його королівської милості», — зазначалося в інструкції послу до Туреччини Х. Отвіновському (1620). Татари «в держави наші входять, плюндрують, палять, пустошать, людей забирають, звідки й те походить, що люди убогі, у яких хліб і живність забирають, не можучи пожитися працею своїх рук, до розбійництва вдаються, і звідти ці купи козацькі збільшуються», — у такий спосіб мав двома роками раніше пояснювати причини зростання козацьких лав та активність козаків на суші й морі інший посол Петро Ордага.

Вкорінена у козацькій свідомості ідея протистояння на Степовому Кордоні набула функції всеохопного пояснення самого існування козацького світу. Однак дуже швидко здобичницький мотив був обплутаний іншими, оскільки своїми походами на південь козаки зачіпали інтереси всіх навколишніх держав — Речі Посполитої, Кримського ханату, Молдови, Московії. Будь-які заходи козаків, зорієнтовані чи то в бік християнських держав, чи то в бік мусульманських сусідів, відбивалися на цих інтересах, що відразу надало козацьким діям виразного міжнародного забарвлення, хотіли того козаки чи ні. Як тільки вони «засвітилися» у протистояннях з турками й татарами, їх почали залучати до військових операцій у пониззі Дніпра у складі так званої Дніпровської флотилії. Її створила офіційна влада українського прикордоння — черкаський, канівський та інші старости. З 1550-х років на козацькі човни розраховувала й Московія. А з кінця 1570-х років у Європі вже не уявляли поважної антитурецької коаліції без козаків. Їх милостиво запрошували, обіцяли щедрі платню, як це, приміром, робили правителі Молдови, пізніше Ватикан, Габсбурзька імперія, польські королі. Відтак козаки з часом почали дивитися на свої походи на турків і татар куди ширше, ніж на невибагливе здобичництво. Конфронтація з мусульманськими сусідами подається в релігійних барвах, як протистояння з «*неприятелями Святого Хреста*», «*бусурманами*», «*поганами*» з метою захисту «*люду християнського*», а також оборони своїх земель від зазі-

Турецький вершник.
Фрагмент плафону зали з Підгорецького замку.
Середина XVII ст.

Офіцер іноземного автораменту

хань мусульманських сусідів. Уже в 1589 р. козаки пишуть, що пішли «за тим неприятелем бусурманом, бажаючи з ним життя на смерть поміняти за народ християнський». І відтоді послідовно зображують свої дії в подібному стилі. Крім того, козаки вписували їх ще й у контекст загального християнсько-мусульманського протистояння. Приміром, Семерій Наливайко, пишучи про участь козаків у заходах, здійснюваних під егідою Рудольфа II, зазначав, що «були на послугах всього християнства».

Тісно пов'язаним з ідеєю священної війни з поганями був для Війська Запорізького аргумент визволення з «бусурманської неволі» християнських невольників. У своїй знаменитій протестації 1610 р. з приводу релігійної справи козаки особливо наголошували на тому, що «...з давніх часів проти по-

ганських народів за православну віру християнську ставлячись, з неволів неприятельських, від поган турків і татар на всі часи дуже немало здоров'я та горла свої кладучи, народу християнського звільняють». Приклади, коли козаки відбивали полонеників-християн, можна перелічувати довго. Достатньо згадати бодай епізод зі знаменитої козацької епопеї на Чорному морі 1616 р. У Кафі, як занотували московські посланці, козаки «руській, і литовський полон великий взяли для визволення», а під час повернення в морській битві побіля гирла Дніпра «ясирів усіх забрали з собою, і повідпускали їх на волю в ті ж держави, хто звідки прийшов».

Врешті, ще один мотив протистояння, який органічно доповнював інші, впливав з усвідомлення себе козаками «людьми лицарськими». Воюючи з неприятелем, «люди лицарські» платять «податок кров'ю», а тому мають належати до еліти. Занесена покозаченою шляхтою ця ідея станових привілеїв козацтва вилилася, крім усього, в поширенні культу здобуття «слави лицарської», «слави доброї», сповідування таких поведінкових стратегій, які б дозволяли «не затерти славу лицарську», щоб, як писав гетьман Левко Іванович, «завжди про Військо наше

слава добра линула, а неприятель щоб ніякої потіхи не зазнав».

Словом, як мінімум з останніх десятиліть XVI ст. у козацькому середовищі було розуміння багатогранності своїх змагань з турками, татарами й ногайцями. В одному зі своїх листів початку 1620-х років вони виписали це так:

«Не тільки для пожитків своїх, буваючи на Запоріжжі, найжджали коронного неприятеля, але для того найперше, щоб неприятель, наблизившись до коронних кордонів, тих місць не опанував, звідки краще б міг шкодити державі його королівської милості.

Друга. Для повернення, як то часто з ласки Божої відбувалося, в'язнів з тяжкої неволі.

Третя. Для слави його королівської милості, яка щоб чинила неприятелю великого страху, бо про це жменька лицарства, підданих його королівської милості, з огляду на потугу неприятеля є такою важкою, а такому тиранові, на якого жоден монарх і рушити не наважується...».

Водночас ніяке «бусурманство» сусідів, ніяке усвідомлення себе захисниками «Святого Хреста» не абсолютизували турка, татарина, ногайця як всеохопного «ворога» й не були перешкодою для взаємодії на різних рівнях, включно з інтеграцією козаків у мусульманське середовище, а мусульман — у козацьке, і навіть проживанням останніх серед козаків без переміни віри. Турки, татари, ногайці стали противниками не тому, що були тюрками чи мусульманами, а лише тому, що претендували на ті ж землі, що й самі козаки. Особливо яскраво про це свідчить виразний перегук у ставленні українського козацтва до мусульманських сусідів і християнської Московії. І там, і там маємо козацькі напади на послів, прикордоння й глибші райони краю; і там, і там козаки захоплювали бранців з метою торгівлі й використання як підневільної робочої сили; козаки-мігранти прибивалися як до московського, так і до кримського берегів; зрештою, козаки надавали за платню військові послуги як московському цареві (та іншим християнським правителям), так і кримському ханові.

Пістоль з кременевим ударним замком. XVII ст.

Наростання напруги

Відновлення в 1613–1614 рр. після короткочасного затишшя морських походів Війська Запорізького відразу вивели султана Ахмета з рівноваги, особливо погром Синопу (1614). Війна з Персією зв'язувала руки, не даючи змоги заблокувати козакам вихід в море чи розправитися з ними на морі. Ще й доводилося відволікати частину флоту на патрулювання місць, звідки козаки вибиралися в походи — Дніпровсько-Бузького лиману та Керченської протоки. Виходило, що козаки лють воду на млин перського шаха та ще й нав'язують з ним стосунки, пропонуючи військові послуги. До того ж, якщо шкідливі для інтересів Туреччини заходи Варшави в Молдові, Валахії та Трансільванії не завдавали фізичних збитків безпосередньо Туреччині, то козаки пустошили властиво турецькі території та ще й проривалися в околиці Стамбула. Моральні ж втрати були в кілька разів більшими. Одна справа десь поступитися рівноцінній державній потузі, інша — якимось козакам, гнаним у Речі Посполитій, яка трактує їх за свавільників і які воюють на власну руку без державної підтримки.

Швидше всього, саме моральний бік козацьких морських і суходільних походів спровокував Туреччину реагувати на них так болісно й екзальтовано. Навесні 1614 р. султан враз наказує румелійському беглербегі* Ахмету-паші переправлятися через Дунай та рушати до кордонів Речі Посполитої для «знесення та вигублення козацького лотривства». Беглербегі мав також реалізувати давню, ще з першої половини XVI ст., мрію турків і татар, побудувати замки в пониззі Дніпра, щоб не випускати козаків у море. У Варшаві такі дії Туреччини розцінили як намір

* Беглербегі — призначений султаном глава найбільшої територіальної одиниці Туреччини — беглербегіліка.

Константинополь. Міст Галата. Ф. Перлберо, початок XX ст.

почати війну й оголосили мобілізацію коронного війська й демонстративно скликали комісію для погамування козаків. Попри це, Ахмет-паша восени все ж таки прийшов до Білгорода. Проте на щастя для Варшави, ані до військових дій, ані до будівництва фортець справа не дійшла: султан ще сподівався змусити короля приборкати козаків та облишити втручання в молдовські справи.

Та наступного ж року козаки своїм походом до Стамбула зруйнували цей хисткий мир. А восени роз'ятрила султана ще й виправа С. Корецького та М. Вишневецького до Молдови. Річ Посполиту врятувало лише відновлення на початку 1616 р. персько-турецької війни. Утім, наслідки були все одно грізні. Татари восени 1615 р. вдалися до спустошливого набігу на Поділля та Волинь, султан навесні 1616 р. спорядив військо Іскандера-паші до Молдови, яке принагідно можна було використати й проти безпосередньо Речі Посполитої. Розпочалося відновлення двох замків — Іслам-Кермена та на протилежному боці Дніпра, — а правитель Азова Мустафа-паша отримав наказ загатити Мертвий Донець і не випускати козацькі човни з Дону. Насамкінець, відволікши

«Але і в Константинополі назбирали в'язнів козаків, питаючи, яким способом викурити козаків з їхніх осідків. Те нарадили: Валаську землю (Молдову. — В. Б.) заселити турками, забрати Кам'янець, руські краї по Київ взяти, під Дністром засісти. Це рішення було в таємниці, а перська війна його забавила» (Із промови коронного гетьмана С. Жолкевського на сеймі 1618 р.).

частину флоту, султан спробував очистити Чорне море від козаків. До Дніпровсько-Бузького лиману було споряджено ескадру Алі-паші, до Керчі, щоб перекрити вихід з Азовського моря, — пашу з міста Ізміта.

Та козаки швидко протверезили султана. Не встигли у Варшаві та Стамбулі переварити свіжі новини, як козаки в 1616 р. своєю черговою епопеею на морі розвіяли навіть найменші надії на спокій. Знову запахло війною, бо ж турки виставили заздалегідь неприйнятні умови — передати їм Білу Церкву, Канів, Черкаси, щоб уже самим погамувати козаків. Тим часом татари напали на Покуття, а Іскіндер-паша завернув з Молдови в Україну, щоб перетнути козакам шлях з моря. Але ті зайшли через Азовське море. Тоді він піднявся Дніпром до Січі на Базавлуку, де виявив лише невелику залого, і спалив ненависне козацьке гніздо.

Війна визрівала. Вже ранньої весни 1617 р. турки вислали проти козаків флотилію Ібреїма-паші з 10 галер та ескадру Алі-паші з 200 менших човнів. Але козаків це не злякало. У квітні з Січі вийшло 150 запорізьких чайок, а з Дону — 50 донських стругів і «разом на Чорному морі кораблі й торгових людей погромили, й місто Місіврю взяли й людей всіх висікли, і полон великий взяли з собою, місто спалили й пограбували».

Безуспішні дії проти козацьких флотилій накликали похід до Дністра Іскандера-паші з військом, до якого долучилися кримські татари й контингенти з Молдови, Валахії і Трансільванії. С. Жолкевський оцінював чисельність сил противника в 60 тис. вояків, а вірогідність початку війни вважав високою, як ніколи.

Коронному гетьманові вдалося зібрати доволі значні сили: реальна небезпека війни змусила шляхту, особливо українську, поставитися до справи з усією серйозністю. Це розв'язало руки, і він, «як тільки зібралось військо, написав до Іскандера-паші, що готовий і до миру, і до війни». Несподівано для себе побачивши на протилежному боці Дністра численне коронне військо та припускаючи появу ще й козаків, Іскіндер-паша не наважився перейти рубікон й удався до переговорів. А можливо, просто мав султанську інструкцію, яка вимагала шантажувати Варшаву до останнього й вичавити з неї максимум поступок.

Підписане 23 вересня 1617 р. під Яругою перемир'я ставило перед Річчю Посполитою непосильні завдання. Король мусив унеможливити

«Мав Іскіндер-паша турків, угорців, татар, з паном воеводою семигородським та з господарями обома до 60 000... З Константинополя маю пересторогу, що турки так роздатовані на державу вашої королівської милості, що особливо якби не погамували козацькі походи, зараз би, відволікшись від перської війни, хочуть тут налягти всією тугою на державу вашої королівської милості» (3 листа С. Жолкевського до короля Речі Посполитої Зигмунда III від 28 вересня 1617 р.).

морські походи козаків, що було просто нереально. Крім того, Варшава зобов'язувалася не втручатися в молдовські, валаські та семигородські справи та справно платити татарам харч, за що останні мали не нападати на українські землі. Зрештою, Іскіндер-паша добився права спалити Бершадь, звідки перед тим вибиралися козаки під Білгород та Очаків.

Козаки посміялися з польсько-турецького перемир'я ще восени того ж таки року. Ніби на глум, вони вибралися в море, мотивуючи свій похід тим, що мусять конче піддатися перед поход на Московію, до якого їх закликав королевич Владислав. На морі козаки погромили турецьку флотилію, яка кинулася їм навперейми, а ще вбили султанового свояка. Тому наступного року Іскіндер-паша знову рушив до Дністра, дарма що козаки в 1618 р. влаштували туркам перепочинок, бо були залучені до участі в московському поході королевича Владислава. 20 тис. козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним улітку 1618 р. здійснили блискучий рейд територією Московії й, захопивши по черзі близько десяти фортець (Лівни, Єлец, Лебедин, Скопін, Шацьк, Касимов, Зарайськ, Кашира, Коломна), дійшли до ворожої столиці. П. Сагайдачний був палким поборником оволодіння Московією,

Яничар

про що чітко писав у своєму листі до Владислава: *«Щоб Пан Бог всемогутній у осягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв»*. Після укладення польсько-московського миру, проти чого виступав П. Сагайдачний, багато козаків довго не хотіли вертатися додому. Їх викурювали з Московщини до середини 1619 р.

Цікаво, що під час самого рейду на Москву П. Сагайдачний переймався тим, аби козаки, які залишилися в Україні, не ходили на море й на татар і своїми діями не псували у Варшаві враження від козацької служби під час московської кампанії. С. Жолкевський у листі до короля від 15 жовтня 1618 р. писав, що має на руках документальне підтвердження про прихід на Січ гінців від гетьмана із заборонаю запорожцям вибиратися в море, щоб не *“приводили Річ Посполиту до утруднення з поганими”*. Можливо, цей чинник також посприяв тому, що козаки в 1618 р. на морі, здається, не з'являлися.

Тим часом Іскіндер-паша вкотре не наважився розпочати бойові дії й, простоявши, як і минулого року, навпроти війська С. Жолкевського, подався назад. Проте коронний гетьман тверезо розцінював дії Іскіндера-паші як пряме свідчення того, що війни з Туреччиною не уникнути, навіть якби Варшаві й удалося погамувати козаків. Тим більше, що на той час турки вже підписали мир з Персією й чекали на його ратифікацію шахом. Відтак на сеймі, який зібрався на початку березня 1619 р., коронний гетьман представив свій проект війни з Туреччиною, ґрунтований на ідеї випереджувального удару.

Задум передбачав активну дипломатичну та військову підготовку, що дало б змогу піти на турків разом із силами володарів Молдови, Валахії й Трансільванії. Передбачалося шукати допомоги в Папи Римського та серед європейських християнських правителів, а також зібрати потужне коронне військо з не менш як 30 тис. гусарів, 15 тис. аркебузерів, 15 тис. легкої кінноти, 45 тис. піхоти. Висунувшись до Дунаю, військо та союзники мали завдати удару, а козаки одночасно здійснили б морські походи на Тягиню, Білгород, Кілію. При цьому частину війська слід було виділити для прикриття від татар. За потреби належало скликати посполите рушення.

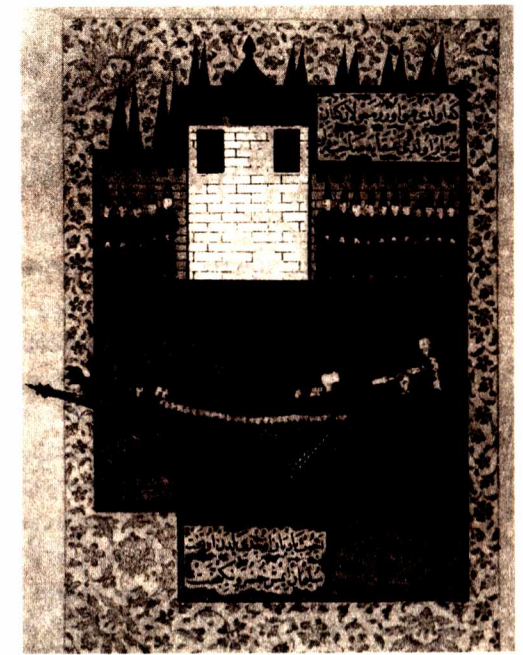
План загалом слушний, але він, як і всі попередні, розбився об нехоть магнатів та шляхти псувати собі кров війною з Туреччиною. Сейм ухвалив шукати виходу через переговори. Не зупинили ні явні ознаки наростання рішучості султана, ні загрозове вивільнення турецьких рук на сході через укладення миру з Персією. Так само піде на дно й подібно закроений проект посла Речі Посполитої в Туреччині Х. Отвіновського, запропонований у 1620 р.: посол радив напустити козаків на Крим, а кварцяним військом опанувати береги Дунаю і вже з цих позицій говорити з турками про мир.

Тим часом козаки навесні 1619 р. звично взяли за старе. Вибралися вони під Тягиню, маючи на меті втрутитися ще й у молдовські справи. А в 1620 р. відновили морські вправи. До першого походу вони рядилися ще навесні. Ходили чутки, що наготові стояло 300 чайок. У липні козаки на 150 чайках напали в морі на турецькі галери, потім спустошили Варну, а наостанок увійшли в Боспорську протоку й сплюндрували околиці турецької столиці.

І все це наклалося на втягування Речі Посполитої у згаданий вище конфлікт Трансільванії та Чехії з Австрією, а головне — на ратифікацію Персією мирної угоди з Туреччиною. Тож невтішні для Речі Посполитої наслідки не забарилися.

Новий султан Осман II заявляв, що накаже повісити кожного, хто буде його відмовляти від війни з Зигмундом III. Пізніше, незадовго до битви під Цецорою, султан висловився в листі до короля ще жорсткіше: *«Краків, столицю твою, візьму без великого милосердя, твою землю підкорю, твого Бога і віру викореню, і святих твоїх буду тягати кіньми»*.

Першими султанський гнів відчули на собі посли до Стамбула та до Бахчисарая. Флоріан Олешко довго домагався прийняття у хана і, як виявилось, собі на біду. Джанібек-Гірей познущався з нього та поглумився над Річчю Посполитою, не забавивши на початку зустрічі запитати, як годилося, про здоров'я короля. Не дочекавшись потрібних слів, Ф. Олешко віддав харач (своєрідну данину) і покинув хана. Згодом Джанібек-Гірей

Галера

«Козаки на ста п'ятдесяти озброєних човнах пустошать усе Чорне море... захопивши п'ять турецьких галер у гирлі Борисфена (Дніпра. — В. Б.), вони взяли і спалили Варну, де перебувало не менше п'ятнадцяти чи шістнадцяти тисяч людей, з котрих небагато хто врятувався. Те ж саме вони вчинили в Касополі (Сизополі. — В. Б.), розташованому дуже близько від нас, і з'явилися біля колони Помпея, яка розташована в гирлі фракійського Босфору, і це так вразило та налякало тутешній двір, що неможливо собі уявити» (З депеші французького посла у Стамбулі Дені Ланглуа, 1616 р.)

«Його (Х. Отвіновського. — В. Б.) зустріли дуже погордливо, паші гнали його з очей і не дозволяли зустрічатися з султаном. Бачачи таке поводження та необхідність утікати, він попрямував по морю до Венеції й лише за рік повернувся до короля» (З «Кам'янецької хроніки»).

висунув неприйнятну умову — виплатити йому весь харач, заборгований Варшавою від початку його перебування на кримському престолі.

Х. Отвіновський, який прибув до Стамбула навесні 1620 р. із запевненнями, що Варшава дотримується угоди, укладеної під Яругою, а також приборкала козаків, ніяк не міг добитися аудієнції ні у великого візира, ні в султана Осман II. Усі старання австрійського посла Молларта й молдовського господаря Каспара Граціані залагодити справу завершилися нічим. Коли ж козаки з'явилися біля стін Стамбула, Х. Отвіновський мусив рятувати своє життя втечею.

Ситуацію обтяжували й інтриги іноземних послів у Стамбулі. Якщо раніше (від 1613 р.) султана постійно схиляли до війни з Річчю Посполитою лише московські послы, то тепер на цю стежку стали постійні представники Голландії (Корнеліуш Гаґа) та Англії (Джон Ері). До цього схилила їхня релігійна солідарність із чехами та угорцями, що воювали з католицькою Австрією. Правда, насамперед вони агітували султана надати допомогу Бетлену Габору проти Габсбургів, що теж було по Речі Посполитій, але зорієнтувавшись у настроях султана та його оточення, перемінили платівку на відверто антипольську. К. Гаґа умовляв виступити проти Варшави навіть Бетлена Габора.

Під осінь 1620 р. війна з Річчю Посполитою була вирішена остаточно. Паралельно Осман II мав намір скинути з молдовського престолу пропольськи налаштованого К. Граціані та зробити господарем свого ставленика Раду Міхню. Сам К. Граціані благав короля про допомогу і заявляв про намір визнати зверхність короля та виставити проти турків 15-тисячне військо. Лояльно до Варшави був налаштований і валаський господар Габріель Могила, під яким також хитався престол.

Показово, що на цій фінішній прямій як Туреччина, так і Кримський ханат головною причиною війни називали дії козаків. Не втручання Речі Посполитої на боці Австрії в трансільванські й чеські справи, а саме морські походи Війська Запорізького. У Криму Ф. Олешка напучували, що ліпше б Варшава погамувала козаків, аніж платила упоминки, визнаючи в такий спосіб рівень збитків від козацьких вторгнень. У Стамбулі Х. Отвіновському ніхто не згадував інших провин, крім дошкульних козацьких нападів. Ще навесні, до гучного липневого походу козаків під Стамбул візир заявляв, що відвернути війну може лише швидко (за 4 місяці) приведення до послуху Війська Запорізького та зруйнування прикордонних українських міст — центрів козаччини.

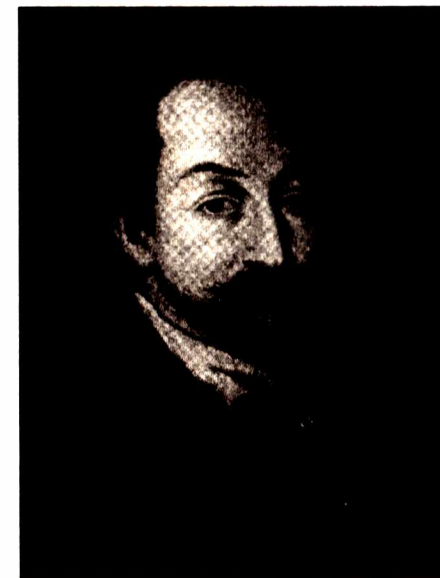
ПРОВІСНИКИ ВІЙНИ

Цецорська битва

Грім ударив у серпні. Іскіндер-паша з турецьким військом вирушив до Молдови, передовсім маючи на меті скинути К. Граціані, чим ослабити позиції Варшави в Молдові й навпаки долучити до свого війська підрозділи молдован. Ходили поголоски, що нібито далі турки підуть не на Річ Посполиту, а на допомогу Бетленові Габору, відповідно загрожуватимуть їй з карпатського флангу. Тому Зигмунд III мусив зосередити частину кварцяного війська на трансільванському кордоні, щоб унеможливити удар з цього боку від кого б то не було. На весну ж 1621 р. до походу готувався рушити сам Осман II.

Зразу при Іскіндері-паші перебувало лише 1000 турків, але на початку вересня чисельність війська значно зросла. Насамкінець воно налічувало 9 тис. турків, 15 тис. кримських татар на чолі з калгою Девлет-Гіреєм та ногайців під орудою Кантеміра-мурзи, 2 тис. валахів.

З річпосполитського боку дати бій мав С. Жолкевський. Військо, як це зазвичай бувало, збиралося поволі. До середини серпня вдалося нашкодити до 10 тис. вояків. Частину з них становили приватні хоругви магнатів, самого гетьмана та його родини. Були кон-

Коронний гетьман
Станіслав Жолкевський

Герб Жолкевських

тингенти князя Станіслава Конєцпольського, Самійла Корецького, Миколая Потоцького, Юрія Струся, Олександра Калиновського, Яна Тишкевича, Яна та Лукаша Жолкевських, Балабана.

Переважала кіннота — біля 7 тис. У її складі перебувало 1600 гусарів, 1200 райтарів та 4 тис. легкої (або козацької) кінноти. Польської піхоти та найманців на чолі з В. Фахренбахом налічувалося до 3 тис. чол. До війська також влилася дешиця українських козаків, якими заправляли брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький (800 чол.) та Ян Тишкевич (400 чол.). Якщо навіть долучити сюди ще й 1600 чол.

реєстровців, про що глухо повідомляє лише одне джерело, то все одно козаків, чисельність яких тоді дорівнювала більш ніж 50 тис., було до смішного мало.

Звичайно, С. Жолкевський волів мати під рукою якнайбільше українських козаків. Але тут найшла коса на камінь. Ані низи, ані «статочні козаки» не палали бажанням виручати гетьмана, зненавидженого ще під час придушення повстання Семерія Наливайка 1594–1596 рр. Далися знаки й численні погрози, які лунали на адресу козаків у 1610-х роках, і козацькі комісії 1614, 1617, 1619 років, коли Варшава намагалася якомога дужче приструнити Військо Запорізьке попри всі його військові заслуги перед королем. Зрештою, додала свого й невплата заборгованої платні. Разом із політичними комбінаціями Петра Сагайдачного, про які ще буде окрема розмова, усі ці чинники підштовхнули козаків залишити С. Жолкевського ні з чим.

Ще в 1617 р. С. Жолкевський бідкався, що козаки не прийшли на його заклик, коли він збирав військо проти Іскіндера-паші. Після підписання перемир'я під Яругою коронний гетьман з гіркотою писав королю, перебільшуючи деталі: *«Козаки, хоч від вашої королівської милості, пана найяснішого, від королевича, його милості, і від мене так багато разів були звані, щоб до нас прийшли, замість того під претекстом, що ідуть до нас, Україну немилосердно шарпали, здерли та злупили, а потім пішли назад до Дніпра»*. Тепер же козаки знову залишилися глухими до благань С. Жолкевського, виразно демонструючи свою військову вагу для Речі Посполитої.

Та як би там не було, восени 1620 р. коронний гетьман був налаштований наступати, ніби підтверджуючи закономірність своїх минулорічних сеймових пропозицій. Передбачалося зайняти Молдову, чим сплутати туркам карти, а заодно й завдати психологічного удару: либонь, у Стамбулі розраховували на звичну пасивність гетьмана, до чого він їх привчив у попередні роки. Перехід Дністра і вторгнення в Молдову,

Вершник козацької хоругви.
Польща, перша чверть XVII ст.

Офіцер іноземного автораменту.
Польща, перша чверть XVII ст.

Балканський піхотинець

Вершник козацької хоругви.
Польща, перша чверть XVII ст.

безумовно, вплинуло б на позицію кримського хана, який і без того холодно сприймав заклики вирушати до Іскіндера-паші й волів шукати щастя в набігах на українські землі. Уже після входження до Молдови С. Жолкевський намагався вбити клин між Туреччиною та Кримом, закликаючи хана вийти з-під зверхності султана. Опанування Молдови, а потім і Валахії відрізало Бетлена Габора від Туреччини й робило його чутливішим до польських пропозицій стосовно спілки проти османів. Тим більше, що в самій Трансільванії почулися рухи проти правителя. Як писав С. Жолкевський до короля, «з Семигородської землі як з перших листів брата Бетлена Габора маємо відомості про незлі розрухи». Сукупність цих обставин могла б ще й відвернути турецьку війну, як десь у закутках своєї душі сподівався гетьман.

Водночас роїлися в його голові й куди амбітніші плани, які сягали навіть ідеї використати опанування Молдови як плацдарм для потужного наступу на Туреччину. Зміцнившись кількома десятками тисяч козаків, а також німецькими найманцями, військо Речі Посполитої, на думку коронного гетьмана, і без підтримки інших європейських володарів може перейти Дунай і переможно вдарити в серце імперії. Оборонну війну С. Жолкевський вважав дорогою до катастрофи.

На що розраховував він, пропонуючи такий гоноровий проект, невідомо. Адаже більшість шляхти була налаштована дуже навіть помірковано. Проте до вужчого варіанта — наступальної тактики в конкретній ситуації — схилили коронного гетьмана не тільки переконання, а й поточні військово-політичні обставини. У разі переміни Іскіндером-пашею господарів у Молдові та Валахії С. Жолкевський замість поповнення отримав би підсилення противника коштом валахів та молдован. Бетлен же Габор, наснажений діями турків, міг ударити зі свого флангу. Тому гетьман, змусивши замовчати тих у війську, хто пропонував чекаати на ворога в Кам'янці, наполіг на своєму.

У двадцятих числах серпня коронне військо перейшло Дунай і попрямувало до столиці Молдови Ясс. Звістки про наближення С. Жолкевського викликали в Молдові й Трансільванії антитурецьку хвилю. На вулицях Ясс молдовани розправилися з двома тисячами турків. У Валахії наклало головою не менше. У такий спосіб і Граціані, і Габріель Могила відрізали собі шлях до відступу, чим, як невдовзі виявиться, підписали собі вирок. Вони не знали про справжню чисельність коронного війська, коли ж довідалися — їх охопив жах. Місцеві еліти вважали справу наперед програною й почали шукати порозуміння з Іскандером-пашею. А тут іще грабунки, до яких вдалися лісовчики та й інші вояки. Хоча це й була типова поведінка всіх тогочасних вояків, але в тій ситуації вона лила воду на турецький млин. Зокрема, лісовчики по дорозі так розохотилися, що ніяк не йшли на об'єднання з основним військом.

Для того, щоб змусити їх зійтися з коронним гетьманом, король мусив видати кілька універсалів. Щоб хоча б якось запобігти спустошенням, К. Граціані наказав привести до коронного табору 1 тис. волів та 2 тис. баранів. Та це мало допомогло. Відчувши безкарність, у грабунки на власну руку втягнулася й подільська шляхта.

Відтак, прикриваючись необхідністю захисту маєтків від спустошень, молдовські бояри розбрелися по домівках. Військо К. Граціані фактично перестало існувати, з обіцяних 15 тис. до С. Жолкевського долучилося заледве 800 вояків. Хоча господар і запевняв, що воно знову зійдеться, але радше заспокоював себе, ніж реально оцінював перспективи.

Натомість суто оперативно-тактичні поради К. Граціані мали неабиякий сенс. Господар напучував С. Жолкевського рухатися замість Ясс до Тягині, де одразу ж дати бій ще слабкому Іскандеру-паші. Та коронний гетьман мав свої плани і рвався до столиці, чим зробив велику тактичну помилку, яка коштуватиме надто дорого. Бажаючи закріпитися в Молдові, він перехитрив сам себе, давши Іскандеру-паші час зібратися з силами.

У підсумку коронне військо отаборилося на Цецорському полі, що на правому березі Прута неподалік столиці Молдови Ясс. Іскандер-паша змушений був прийняти нав'язані йому умови бою. Але вже мав майже триразову перевагу.

Битва розпочалася 17 вересня атакою частини татар на віддалені від табору

1. Герб Корецьких
2. Герб Молдови XVII ст.

коронні підрозділи та герцями охочих. Наступного дня татари вдарили на лісовчиків, які стояли окремим обозом. Нападники ледве не зім'яли противника. Того виручили райтари. Увечері військо вимагало від С. Жолкевського дати генеральну битву в полі, на що коронний гетьман відразу ж дав згоду.

Уранці 19 вересня коронне військо вийшло з табору й почало шикуватися до бою. Правим крилом командував польний гетьман С. Конецпольський, лівим — князь С. Корецький, центральним угрупованням — сам С. Жолкевський. Кіннота традиційно була висунута наперед і утворювала півмісяць із висунутим центром. При цьому ворога зустрічали гусари та райтари, а легка кіннота розташовувалася за ними. По краю обох флангів коронний гетьман розпорядився збудувати рухомі табори, утворені з чотирьох рядів возів, скріплених ланцюгами. У середині табору перебувала піхота, яка мала вести стрільбу по противнику. Крім того, на возах були встановлені гармати: їх гетьман мав 40 штук.

Порядок розташування коронного війська на полі бою відповідав тим викликам, які могли йти від турецько-татарського війська, але вимагав синхронності дій, особливо таборів. Проте якраз ця обставина стала ахіллесовою п'ятою С. Жолкевського. Взаємодія між підрозділами була порушена вже на старті. При розташуванні лівий табір взяв занадто праворуч і залишив лівофланговій кінноті замало місця. Натомість правий табір подався так, що між ним та правофланговою кіннотою утворилася прогалина, чим на певній стадії бою скористався противник.

Початок битви був за поляками. Їхній кінноті пощастило оточити центр ворога, де перебували турецькі підрозділи. Та Іскандера-пашу виручили татари. Стрімкою атакою вони увірвалися між правим флангом коронного війська й правофланговим табором. Кіннота не витримала натиску й подалася ближче до центру, і татари оточили табір. Гетьман мусив перекинути на фланг частину кінноти з центру й ослабити натиск на турків.

Тим часом коронне військо спіткала ще одна фатальна невдача. Побачивши, до чого йде, молдовани й валахи перебігли до лав противника і разом із татарами атакували правий табір. У ньому виникла паніка, через яку він втратив властивість рухатися. Це й вирішило справу. Татари його повністю знесли. Одночасно інші підрозділи війська Іскандера-паші прагнули розірвати лінію центру та лівого флангу. Лише ніч перервала битву, не давши туркам завершити її розгромом коронного війська. С. Жолкевський розпорядився відходити до головного табору.

На відміну від двох попередніх днів, коронне військо зазнало значних, як на його чисельність, утрат — біля 1 тис. вояків, ще більше челяді, яка так перелякалася татар, що забилася під вози, де переважно

Герб Молдови часів Раду Михні

й зустріла свою смерть. Коли наступного дня С. Жолкевський на військовій раді запропонував негайно дати туркам ще одну битву, збунтувалися молдовський господар К. Граціані, а також С. Корецький, О. Калиновський, Ю. Струсь та Я. Тишкевич. Не вірячи в перемогу, вони, дочекавшись ночі, кинулися тікати з табору, що завдало колосального психологічного удару всьому війську.

Шило в мішку втаїти не вдалося. Темрява не допомогла потайно залишити табір. Після заціпеніння всі ринули до Пруту, прагнучи переправитися на лівий берег, а далі через Буковину прямувати додому. Найстійкішими виявилися лісовчики та українські козаки: побували ж бо і в не таких вереміях. Тоді, як усі думали лише по втечу, вони... кинулися грабувати шляхетські вози. Здійнялася страшенна паніка, яку недовзі підсилив той факт, що на протилежному боці Пруту втікачів піджидали татари.

Звістка про татар, очевидно, остудила гарячі голови й дала змогу С. Жолкевському опанувати ситуацію. Більша частина війська не встигла переправитися. З тих 2–3-х тис., які переправилися, загинула майже половина. Зокрема, втопилися Я. Тишкевич та Я. Сенявський, С. Корецький вернув з півдороги та ще й звинувачував С. Жолкевського в тому, що сталося. Не без зловтіхи коронний гетьман відповів: *«Я тут стою і з мене вода не тече»*.

Великими зусиллями йому вдалося до ранку втихомирити поріділе військо. Наступних чотири дні воно витримало кілька татарських штурмів. Одночасно коронний гетьман прагнув дістати підкріплення від короля, а також звернувся з універсалом до козаків, щоб *«хто готовий на допомогу, козаки запорожці та інші прибували до нас якнайшвидше»*.

Вершники легкої кінноти

Зайве говорити, що козацтво залишилося глухим до розпоряджень С. Жолкевського, свого найбільшого кривдника, які більше нагадували волювання в пустелі.

Паралельно коронний гетьман спробував потягнути час, щоб підготуватися до організованого виходу з Цецорського поля. Були налагоджені переговори з Іскіндером-пашею. Але той загилив непомірну ціну — 30 тис. червоних золотих, потім, правда, спустив до 20 тис.

1. Музика угорської піхоти

2. Шотландський або ірландський найманець

С. Жолкевський згоджувався, але довідавшись, що паша та Девлет-Гірей не терплять один одного, зажадав Кантеміра-мурзу в заручники.

29 вересня вишикуване в рухомий табір коронне військо рушило на північ в напрямку Могилева. Відбиваючи по дорозі атаки турків і татар, воно 6 жовтня наблизилося до Дністра. Того дня противник вдався до вирішального штурму, який знову закінчився невдало. Здавалося, що от-от військо здолає решту шляху до Дністра, переправиться через річку і буде недосяжним для Іскандера-паші. Та коли порятунок був на відстані однієї милі, замість того, щоб чимскоріше долати решту шляху, шляхта зажадала від козаків і челяді повернути награбоване в неї напередодні. Як не вмовляв С. Жолкевський військо рухатися далі, усе було марно. Зчинився справжній гармидер: козаки й челядь не те, що не віддавали свою здобич, а й кинулися трусити решту шляхетських возів, а потім тікати до Дністра. За ними погналася частина шляхти. А близько півночі втік князь С. Корецький, що спровокувало до втечі інших. Це відкрило останню сторінку агонії коронного війська.

Біля С. Жолкевського залишилися жалюгідні рештки кінноти й незначна кількість козаків. При цьому козаки, побоюючись, що й ця

шляхта раптом утече й залишить їх наодинці з татарами, змусили її злізти з коней і відходити разом з ними пішо. Гетьман і шляхта мусили пристати на це. Пройшовши кілька кілометрів, рештки коронного війська потрапили під атаку 2-х тис. ногайців Кантеміра-мурзи. Усі, хто міг, кинулися сідлати коней і тікати. Але С. Жолкевський, як справжній лицар, не хотів вкривати себе ганьбою й відмовлявся сідлати на коня. Гордо заявляв, що *«приємно мені померти біля вас. Нехай Пан Бог здійснить вирок наді мною»*. Після цього зарубав свого коня шаблею. Ніякі умовляння не діяли. Довелося С. Конєцпольському подбати, щоб коронного гетьмана силоміць посадили в сідло. Та втекти С. Жолкевському все ж не судилося: його було зарубано в бою. Відтяти голову його Кантемір-мурза надіслав султанові. Багато втікачів утопилося в Дністрі, загинуло або потрапило до неволі. Неабияк допомогли ногайцям у цьому молдовські селяни, «віддячуючи» війську за раніше вчинені грабунки. Селяни переймали знесилених вояків, оббирали до нитки й видавали ногайцям.

Підсумки Цецорської битви були для Речі Посполитої жахливими. Полягло чи потрапило в полон майже дві третини війська (понад 6 тис. чол.). Бранцями стали Ян і Лукаш Жолкевські, С. Конєцпольський, С. Корецький, М. Потоцький, М. Струсь та інші. Наклав головою в цій битві також Михайло Хмельницький, батько майбутнього українського гетьмана — Богдана. Сам Богдан потрапив до турецької неволі. Однак більшість козаків уціліли.

А татари по гарячих слідах кинулися на Поділля, сподіваючись на безкарність і багату здобич. Дійшли аж до Жовкви, не зустрічаючи поважного опору. Лише коли довідалися, що на них із Замостя суне зі свіжими силами Томаш Замойський, а з Литви Ян-Кароль Ходкевич, пішли назад, залишивши по собі спустошені Поділля та Волинь.

Богдан Хмельницький.

З Літопису Самійла Величка

Цецорська поразка стала наслідком переплетіння кількох обставин. Коронне військо не було злютоване. Моральний клімат у ньому та дисципліна накульгували на обидві ноги. Віра в перемогу розвіялася дуже швидко, а постійні грабунки вороже налаштували місцеве населення. Частина магнатів узагалі ненавиділи С. Жолкевського, зокрема С. Корецький, М. Потоцький, О. Калиновський. Саме вони й виявилися застрільниками двох втеч, деморалізаційний вплив яких був дуже великим. Зигмунд III без зайвої дипломатичності писав про тих, хто пробував утекти, як про *«тих виродків, які поганим і чоловічим задумом розгубили славу вітчизни, і Річ Посполиту в такий жаль увели»*.

Варто зауважити і явний прорахунок С. Жолкевського, що він не пішов на Іскандера-пашу, коли той нидів з тисячею турок у Тягині.

Та головною причиною поразки була відсутність козаків. На це відверто нарікали сучасники, ставлячи в провину гетьманові невміння заклагодити козацьку справу й домогтися належної присутності козаків у війську під час походу в Молдову. Як підсумовував автор Львівського літопису, *«канцлера Жолкевського у Валахах забито, і Корецького взято, бо без козаків почав війну, мовив так: не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свиней пасти»*. Відсутність повнокровного представництва Війська Запорізького наочно оголила перед шляхтою непересічну роль козаків у військовому механізмі Речі Посполитої. Протверезіння настало швидко. На листопадовому 1620 р. сеймі червоною ниткою проходила ідея залучення якомога більшої кількості козаків до майбутньої війни з турками.

Від Цецори до Хотина

Дошкульна поразка під Хотином, розв'язавши руки для вторгнення турецького війська на чолі з самим султаном, швидко протверезила річ-посполитські еліти. Осман II, який і так планував на весну 1621 р. особисто очолити похід на Річ Посполиту, отримав додаткові підстави. Попри те, що протягом зими та весни 1621 р. султана намовляли відкласти війну англійський посол, молдовський господар та окремі наближені, правитель був непохитний. Ступінь його войовничості красномовно передають слова, сказані навесні, що війна відбудеться, якщо навіть перський шах стоятиме на відстані 10-денного переходу від Стамбула. Було також *«легковажно проігноровано несприятливі передбачення ворожбитів... не стримали й сльози коханої наложниці, ані сні, у яких все спливало кров'ю»*. Наснажені цецорською перемогою, турки активно розпочали підготовку до переможної, як видавалося, війни, щоб *«наскубти вуха козацькому та лясському племені»*. Протилежний настрій панував у Варшаві. Тут гарячково шукали виходу.

На міжнародній арені на Річ Посполиту чекали самі розчарування, ніби за сумно відомим

Папа Римський Григорій XV

принципом: де тонко, там і рветься. Навіть потенційні союзники дали відчпного. Папа Григорій XV ухилився від того, щоб підтримати війну з «ворогами святого Хреста» матеріально. Обіцяв вислати лише 40 тис. гульденів, та й то лише в... січні 1622 р., бо ватиканська скарбниця світила дірками. Іспанський король Філіп III відмовився скерувати флот до Середземного моря, щоб зв'язати тут руки туркам. Як горохом об стінку були звернення до Венеції та Голландії. Якуб I, король Англії, відбувся тим, що, обіцяючи надати 10 тис. фунтів, насправді прислав 3 тис., а найняті ним 600 шотландських та ірландських піхотинців прибули вже... після завершення Хотинської війни. Та найбільше розчарувала Австрія, яку Зигмунд III так підтримував проти чехів та Бетлена Габора. Укладена 23 березня угода про приязнь не зобов'язувала сторони надавати одна одній допомоги проти Османської імперії. І це в умовах, коли султан неодмінно мав вирушити на Річ Посполиту. Фердинанд II обмежився тільки мирними відозвами до Османа II, спровадженням до Корони лісовчиків та дозволом вербувати найманців на території імперії Габсбургів.

Додавало тривоги й прагнення «доброзичливих» сусідів скористатися з ослаблення Речі Посполитої й відкусити своє. Як це зазвичай у таких ситуаціях буває, тих, хто задоволено потирає руки, не бракувало. Найбільше непокоїли московські справи. Туреччина наполягала на оголошенні царем війни Варшаві, пропонуючи за це психологічно надзвичайно важливий для Москви Смоленськ. Михайло Федорович вагався, але відразу ж зайняв більш жорстку позицію на переговорах з розмежування кордонів. Папський нунцій у Варшаві Й. Торрес вважав, що «коли б війна з Туреччиною протривала довше, Москва розірвала б мир із Польщею».

Тим часом шведський король Густав Адольф вдало інтригував проти інтересів Варшави у Бранденбурзі, добився руки доньки померлого бранденбурзького електора Марії та затвердження новим електором Й. Вільгельма. Посилення позицій Швеції в Бранденбурзі запустило шерех подій, які реально загрожували Речі Посполитій навіть втрапою Балтійського узбережжя. Водночас Швеція відмовилася подовжити перемир'я з Варшавою, термін якого спливав у липні 1621 р., що загрожувало новою війною. Забігаючи наперед, варто сказати, що шведське військо чисельністю 17 825 вояків 3 серпня 1621 р. таки розпочне бойові дії. Річ Посполита мусила зосередити для оборони Інфлянт основну частину литовського війська під орудою Кшиштофа Радзивіла. Під Хотин підуть лише крихти на чолі з Яном Каролем Ходкевичем.

В умовах, коли потенційні союзники залишилися за великим рахунком глухими до проблем Речі Посполитої, а шведська загроза вимагала розпорошення сил на два фронти, не було іншої альтернативи,

як домовлятися з Військом Запорізьким. Свіжий трагічний досвід Цецори наочно демонстрував, до чого дійде, якщо козацтво залишиться осторонь. Без козацької зброї годі було розраховувати на успіх.

Сейм, який терміново зібрався на початку листопада, бурхливо обговорював ситуацію та перспективи відсічі туркам. Дісталось на горіхи всім: і королю, і покійному С. Жолкевському, і недолугій проавстрійській політиці та диверсіям лісовчиків у Трансільванії. Особливо перепало козакам, яких вважали головними призвідцями війни. Як завжди, багато хто наївно закликав скрутити козакам голову й більше не давати приводу для татарських вторгнень. Здебільшого такі «дитячі» думки належали послам з далеких від України воеводств. Холодні ж голови переймалися тим, чому коронному гетьманові не вдалося залучити до свого війська потрібну кількість козаків, відсутність яких стала головною причиною поразки. У повітрі повисло питання виплати заборгованої платні та задоволення деяких козацьких вимог. І все для того, щоб Військо Запорізьке прислужилося в майбутній війні з Туреччиною.

Не забракло й тверезих суджень, покликаних вирішити козацьку проблему фундаментально. Найпоказовішим був укладений невідомим автором напередодні сейму трактат «Оборона Речі Посполитої від поган...». Пропонувалося сформувати для цих потреб боездатне кварцяне військо чисельністю 20 тис. вояків, вказувалося на шляхи його фінансового та матеріального забезпечення, перерахувалися заходи, покликані зробити з козаків надійну опору в протистоянні з турками й татарами як у найближчій війні, так і загалом. На далекоглядну думку автора, у підмурівок козацької політики слід було покласти не репресивний механізм, а дозовані поступки в принципових для козаків питаннях: власність, платня, право обирати гетьмана й старшину, православна віра («заспокоєння релігії грецької»). Усе це дасть змогу завжди мати під рукою щонайменше 20 тис. козаків. Під гостроту моменту Війську Запорізькому треба «піддати доброї піхоти, польської, німецької, слу-

Король Англії Якуб I

Московський цар Михайло Федорович

жилих кінних козаків (легку кінноту. — В. Б.), гармати», що підсилить тактико-технічні характеристики війська. Над ним конче необхідно поставити «незначну лицарську людину, але яка була б у згоді із запорожцями». Однак закликаючи козаків на службу, слід їх потрактувати якнайповажніше, полюскотати гонор, пославши до них «не коморника, не дворянина, але сенатора», а «їхню віру грецьку, за яку вони дуже стоять, убезпечити конституцією», зрештою «старшого, ані порядків їм не віднімати».

Думка про доконечну проблему залучення козаків до майбутньої війни з Туреччиною не мала альтернативи. Ніхто не уявляв переможної війни без багатотисячного Війська Запорізького.

Проблема полягала лише в ціні, яку шляхта готова буде заплатити. Твердоголових, як це було до і як буде після, виявилось значно більше. Сейм знову вирішив розмінятися на дрібниці й перехитрити козаків. Релігійне питання не полагодили: висвячені Феофаном православні ієрархи залишилися не затвердженими. Більше того, король видав універсали про арешт Йова Борецького та Мелетія Смотрицького, але оприлюднити їх не наважився з огляду на той резонанс, який вони викликали б у козацькому середовищі. Ні про які інші поступки козакам теж не йшлося. Вважалося, що козаків вдасться умовити малою кров'ю. Сейм лише ухвалив набрати 20 тис. козаків на службу, що значно перевищувало 3-тисячний реєстр, чим легітимізувало багатьох випищиків, бажала того шляхта чи ні.

Зигмунд III вирішив діяти, як йому здавалося, дуже хитро, через патріарха Феофана, якого ще буквально вчора називав у листі до Війська Запорізького турецьким агентом. 10 листопада король спорядив до Феофана свого посла Бартоломея Обалковського з проханням умовити козаків перед очима турецької загрози вірно служили проти ворогів «Святого Хреста», а наразі вибратися в морський похід. Утім, зима, що надходила, знизила гостроту проблеми. Козакам навіть не виплатили заборгованої платні. Тільки під весну, коли прийшли звістки про те, що Осман II лагодиться до походу, у Варшаві заворушилися

Універсал королевича Владислава Війську Запорізькому від 13 березня 1619 р.

по-справжньому. До Яцька Бородавки, який на той час був гетьманом, прямує той-таки Б. Обалковський і везе від Зигмунда III прапор та лист з проханням, щоб козаки «на відсіч тому неприятелеві Святого Хреста і Коронному тягнули до Валаської землі (Молдови. — В. Б.) і до інших військ», а також, щоб були готові до морського походу.

У травні, коли Осман II вже перебував у поході, а коронне військо ще не зібралось, Зигмунд III збився на благання й обіцяв усе зразу, щоб тільки виманити незговірливе козацтво. Листи до Війська Запорізького королівська канцелярія надсилала один за одним. Король наполегливо закликав «іти на цїсаря турецького вогнем і мечем». У попередні роки він суворо вимагав від козаків, щоб вони «на море не ходили, ані

«А що з немалою потугою поганство в держави наші вибирається і готується, належить, щоб його сила могла бути розірвана. Для цього, пам'ятаючи про ваші переваги, які в минулі роки в малім числі з пострахом поганським чинили на Чорному морі, декларуємо вам і повідомляємо нашу волю, що коли тоді зараз вас потребуємо, щоб у якнайбільшій кількості човнів пішли на море і держави цїсаря турецького вогнем і мечем здобували. Не важко було б і в самий Константинополь впертися» (3 листа короля Речі Посполитої Зигмунда III до Війська Запорізького, травень 1621 р.).

в державах турецьких шкод жодних не чинили». Тепер, припертий до стіни загрозою страшної поразки, заспівав іншої. Благав, щоб «частина війська човнами пішла на Чорне море».

Ті ж козаки, які на море не виберуться, «річ корисну Речі Посполитій вчинять з немалою прислугою, коли з доброю артилерією під Білгород і Тягиню рухатись будуть». Завдяки цьому «ніде великий пострах неприятелям в очі й упаде на їхні серця». Король обіцяв дотримуватися попередніх угод, клявся розв'язати наболіле для козаків релігійне питання, навіть облудно запевняв, що ніколи й не мислив чинити в Україні утиски на православ'я, що «досі ніхто вас в релігії та вірі вашій до іншої не змушував, так і ми про це не мислимо, щоб між вами яку переміну чинити хотіли».

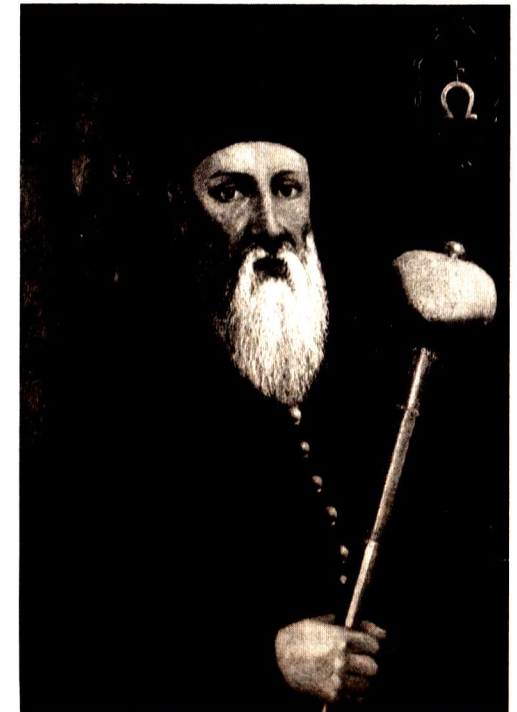
Зигмунд III з усіх сил використовував ідею протистояння з невірними й подавав майбутню Хотинську війну як боротьбу з «ворогами Святого Хреста». Для більшого ефекту поєднував релігійні барви із закличками до козаків засвідчити свою відданість королю, а також свої лицарські чесноти. Апелював до пошуку козаками військової доблесті й слави нагадував про козацький обов'язок зробити те, що належить вірним підданам короля Речі Посполитої, а «бусурмани» мусять пізнати смак козацької шаблі. Іншими словами, Варшава одночасно тиснула і на релігійність, і на лицарську свідомість козаків. Гранично чітко така позиція виписана в королівському листі за травень 1621 р., у якому вимагалось, щоб козаки «застосовували свою охоту й мужність до волі нашої і теперішньої потреби Речі Посполитої як правдивим християнам і людям лицарським, і вірним підданам належить».

Та козаки не поспішали, маючи свою рацію.

Стратегії Війська Запорізького

Поведінка козаків у 1620–1621 рр. була вершиною стратегій, опрацьованих тогочасним козацьким лідером Петром Сагайдачним. Друге десятиліття XVII ст. козацтво прожило під зорею морального авторитету цього чоловіка, не завжди гетьмана, бо булава нерідко вислизала з рук. Не те, щоб він запровадив щось принципово нове, але вперше зумів підвести спільний знаменник під знайдені до нього важелі козацького впливу й запропонував цілісну стратегію розвитку стану, стосунків з Варшавою, зрештою вивів козацтво на обрії змагань за національно-релігійні інтереси українського світу.

Стрижнева ідея, яка наскрізь пронизувала діяльність П. Сагайдачного, полягала в тому, щоб запобігти передчасному, невиправданому збройному конфлікту з Варшавою, який призвів би до даремних жертв, чергової політичної та морально-психологічної поразки. Звідси й тактика дій, у підмурку якої курс на поступове вичавлювання з короля чимдалі більших

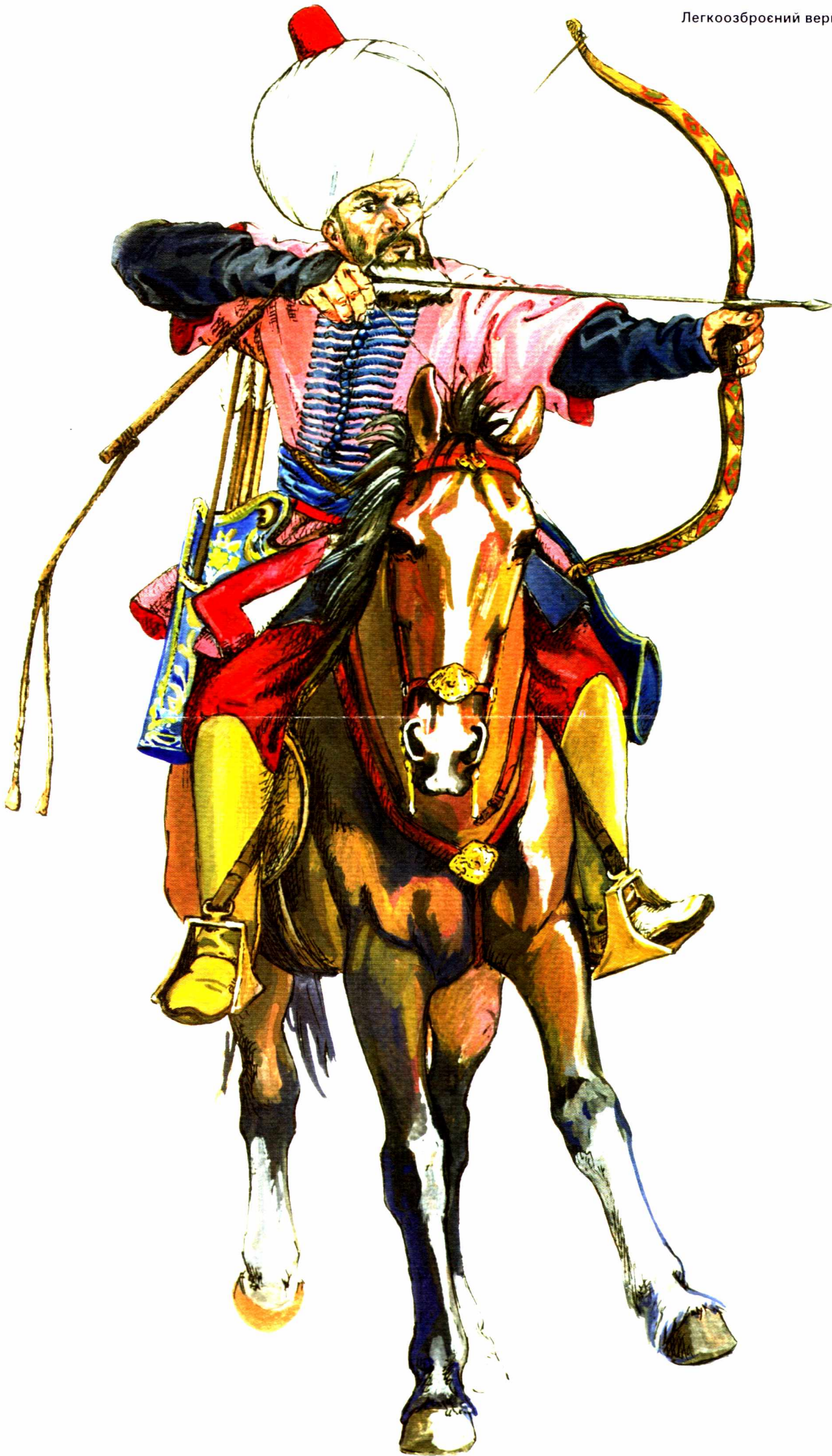
Гетьман Петро Сагайдачний.
Невідомий художник XIX ст.

поступок шляхом умілого використання військово-політичних обставин. У центр уваги ставилася гостра потреба Речі Посполитої в козацькому війську. Звісно, ця найдошкульніша слабина позиції Варшави була виявлена козаками задовго до П. Сагайдачного. Достатньо лише згадати, як блискуче використав заклики короля до участі козаків у молдовському поході Яна Замойського (1600) та Інфлянтській війні (1601–1603) знаменитий Самійло Кішка, щоб втратили чинність жорсткі антикозацькі ухвали, прийняті після поразки повстання С. Наливайка (1596). Але саме П. Сагайдачний поглянув на проблему інтегрально, зробивши відправним пунктом, осердям стратегії, підпорядкувавши їй усі дії, які спроможна була нав'язати козакам верхівка Війська Запорізького.

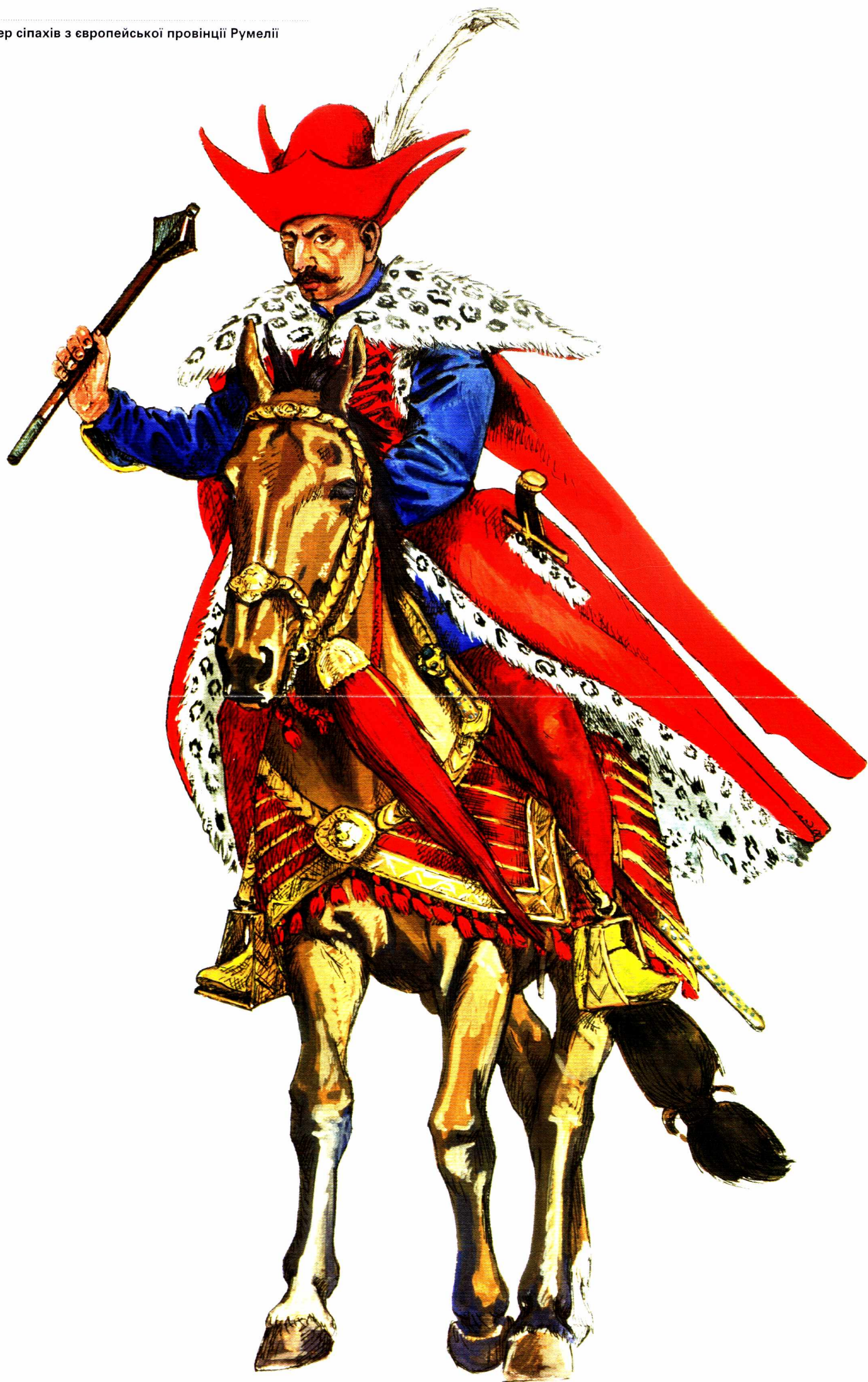
У рамках цієї стратегії ключове завдання П. Сагайдачного полягало в тому, щоб, Річ Посполита постійно була втягнута в якісь війни й завжди потребувала козацьких послуг. А тому затишшя на традиційних напрямках — московському та шведському — слід було компенсувати турецько-татарським фактором. Тож П. Сагайдачний та його оточення воліють через морські та суходільні бойові операції регулювати напругу в стосунках Речі Посполитої з Туреччиною та Кримом відповідно до козацьких потреб. Звідси злива морських походів у 1614–1617 рр., коли був штиль на московському фланзі, і навпаки — спокій на морі в 1618 р., коли козаки були задіяні в поході королеви Владислава на Москву, та чергове відновлення походів у 1619–1620-ті роки. Козаки цілком свідомо нагнітали напругу, прагнучи витиснути з короля нові поступки. Небажання ж Варшави піти назустріч цілком природно викликало намір провчити її своєю відмовою від участі в молдовському поході С. Жолкевського. І П. Сагайдачний, і його конкурент представник низів Яцько Бородавка, який на початку 1620 р. став гетьманом, залишилися глухими до закликів коронного гетьмана. Ні реєстровці, над якими зберігав контроль П. Сагайдачний, ні випищики, завдяки яким булава Війська Запорізького опинилася в Я. Бородавки, не підставили плече зненавидженому С. Жолкевському. Під Цецорою перебувала лише незначна кількість козаків, що пішли своєю охотою.

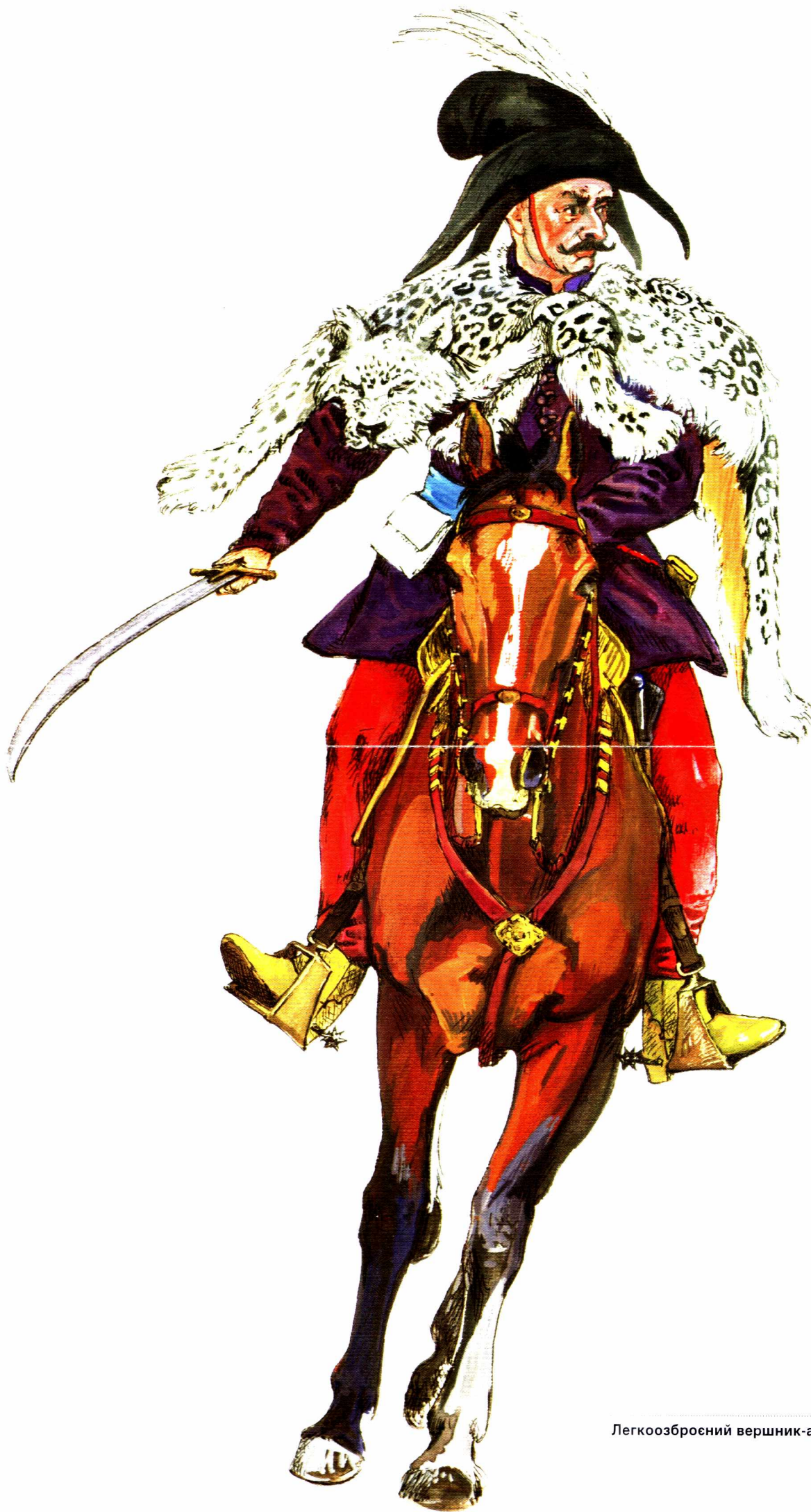
Того ж таки 1620 р. у гру між Варшавою та козаками остаточно увійшов національно-релігійний чинник. Українські православні інтелектуали, розчарувавшись у можливості шляхом сеймових змагань шляхти відновити повноту структури православної церкви, втрачену за наслідками Брестської унії 1596 р., та надійно захистити інтереси православних у Речі Посполитій, звернули свій погляд на козацтво як на потужну військову й соціальну силу. Прагнення перетворити козаків на моральних і за потреби фізичних захисників Православної Церкви та на її «нову оздобу», а звідси й на оборонців інтересів українського світу в цілому впало на сприятливий ґрунт. Козацтво, яке давно вже

Легкоозброєний вершник-тімариот

Офіцер сіпахів з європейської провінції Румелії

Легкоозброєний вершник-акінджі

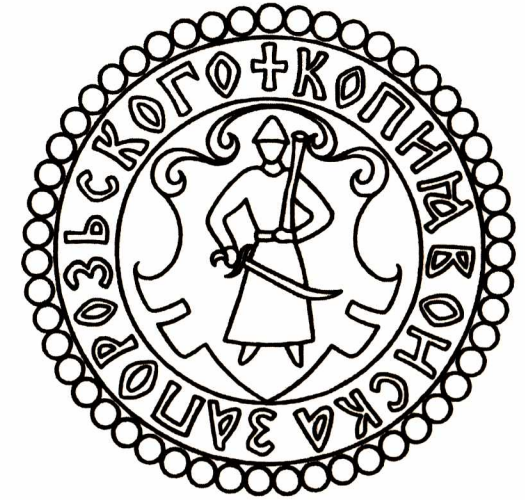

Спішений кавалерист-тімариот

Офіцер яничарів

усвідомлювало себе рівнею шляхті, «людьми лицарськими» і змагалося за право належати нарівні з нею до української еліти, було і морально, й інтелектуально готове взяти на себе обов'язки, що їх накладало таке членство. І в 1620 р. П Сагайдачним та його оточенням було зроблено рубіжний крок на цьому шляху — відкрито проголошено Військо Запорізьке захисником православної віри, а також «*прав і свобод старожитного народу руського* (українського. — В. Б.)».

Герб Війська Запорізького, 1592

Саме козакам належить вирішальна роль у тому, що влітку 1620 р. всупереч лементу і прокльонам Варшави, в Україні було відновлено православну ієрархію. Єрусалимський патріарх Феофан, якого козацьке посольство Петра Одинця умовляло в Москві висвятити по приїзді в Україну київського православного митрополита та єпископів, восени наважився на цей крок. Бо на території України патріарха скрізь охороняли й опікали козаки П. Сагайдачного, не даючи Варшаві жодного шансу поламати гру. Бо в той час, коли С. Жолкевський кликав їх до молдовського походу, вирішували справу загальноукраїнської ваги й були найпалкішими поборниками відновлення позицій православ'я. За свідченнями київського митрополита Йова Борецького, якраз «*духом гарячі*» козаки остаточно переконали патріарха, який увесь час вагався, здійснити висвячення, а далі проводжали його до молдовського кордону.

Відтоді козаки до своїх станових претензій перед Варшавою повсякчас долучатимуть вимоги визнати православну ієрархію, а також гарантувати «*заспокоєння старожитної релігії грецької та по праву вольності і свобод народу руського*». Змагання за національно-релігійні інтереси українського світу визначають усю подальшу долю козацтва, приведуть до відновлення ними української державності у формі Гетьманщини та перетворять її на ядро нової української еліти.

Перші ж наслідки відкритого переходу Війська Запорізького на шлях захисту інтересів усього українського світу Варшава відчула вже на початку 1621 р. Прохання короля готуватися до відсічі туркам наштовхнулися на вимоги козаків визнати митрополита і єпископів, висвячених Феофаном, припинити нагінки на православ'я та забезпечити

Гетьман польний литовський
Ян Кароль Ходкевич,
перша половина XVII ст.

низку козацьких прав. Лише тоді Зигмунд III може побачити козаків на полі бою. Посланці до короля Марко Жмайло, Павло Санкович та Богуш Гидкович, які прибули в березні, на велике здивування короля подавали свої розлогі петиції вже від імені «народу руського». Аналогічно вчинив гетьман Я. Бородавка у своєму листі до Зигмунда III, заявляючи про готовність Війська Запорізького вирушити на війну морем і пішо, натомість чітко вимагаючи, *«щоб ми у вірі нашій старожитній грецькій і духовні наші як теж і при вольностях, наданих нам святої пам'яті пращурами вашої королівської ясності, нашого милостивого пана, за наші криваві цнотливі заслуги у багатьох експедиціях, цілі і непо-*

рушні залишалися й були обдаровані привілеєм вашої королівської ясності». Посланці ж конкретизували ці вимоги.

Для більшого гучу козаки організували морський похід під Стамбул, який змусив здригнутися султана. Але посланці повернулися ні з чим. Водночас почалися переслідування православних у Вільні. Це ще більше роздратувало козаків. 15 червня зібралася козацька рада на Кагарлику, де були присутні й православні ієрархи на чолі з Й. Борецьким, а також 300 священників. Усі гнівно говорили про утиски православних. Гетьман Я. Бородавка наснажував товариство заявою, що *«перед Військом Запорізьким дрижить земля польська, турецька, цілий світ»*. Королівському посланцеві було твердо заявлено, що козаки готові служити, але наперед вимагали виконати їхні релігійні й станові жадання. П. Сагайдачний зачитав листа від патріарха Феофана з палкою відозвою до козаків іти на турецьку війну.

Тут-таки козаки, користуючись моментом, при королівському посланцеві демонстративно розписали маршрут до Кам'янця-Подільського та місця постойв. Гетьман Я. Бородавка видав універсали до міст, навколишньої шляхти та старост, щоб козакам давали коней для перевезення гармат і пороху, а також споряджали військо харчами та фуражем. Мовчазна згода Б. Обалковського була сприйнята за підтримку цих дій. Пізніше шляхта вимагала притягнути королівського посланця

«Тоді Ви самі, оглядаючись на повинність вашу лицарську, почасти на гвалтовну потребу вітчизни вашої... тоді під неприятеля Божого та християнського... кривавий наступ охоче чинили б... бо гвалт вітчизни вашій від головного християнського неприятеля, якого ярмо неволі турецької є велике» (З листа ерусалимського патріарха Феофана до Війська Запорізького від 7 січня 1621 року).

до відповідальності за скоєне. А що той мав чинити в оточенні 50 тис. козаків та в умовах нагальної потреби Варшави в козацькому війську?

Насамкінець рада спорядила посольство до Варшави на чолі з П. Сагайдачним, яке прибуло туди 20 липня. На той час турецьке військо вже переправилося через Дунай, що схилило Зигмунда III бути поступливим. Нагально потребуючи козаків, король через силу був змушений пообіцяти затвердити відновлення київської православної митрополії та піти на низку поступок самому козацтву. Формалізацію королівських слів було відкладено до завершення війни. Недалекоглядно повіривши «лицарському слову» Зигмунда III, посольство було втішене, як згодом виявиться, зарано. Ще довгих 11 років православним доведеться змагатися за виконання цих твердих обіцянок, та й то реалізує їх уже новий король Владислав IV. Тепер же шлях до участі Війська Запорізького в Хотинській війні було відкрито.

ПОТУГИ СТОРІН

Коронне військо

Після тяжкої поразки під Цецорою належало відбудовувати наново коронне військо, яке мало ставати на прю з турками. Крім хронічної вже дірявості Коронного скарбу ситуацію ускладнювали два фактори: небезпека шведського вторгнення в Інфлянти вимагала роздвоєння війська, а також невідомо було, кого поставити на чолі, бо ж коронний гетьман С. Жолкевський загинув під Цецорою, а польний С. Конєцпольський потрапив до турецької неволі. Сейм, що відбувся у листопаді–грудні 1620 р., вирішив довіритися великому литовському гетьманові Яну Каролю Ходкевичу. Дорадзувати йому мали підчаший коронний Станіслав Любомірський та 11 спеціальних комісарів. Між ними був і Якуб Собеський, батько майбутнього короля Яна III Собеського. Наявність помічника та комісарів ускладнювала керованість військом. Без згоди цих людей Я. К. Ходкевич не мав права ухвалювати рішення про генеральну битву, перемовини з противником, не кажучи вже про укладення перемир'я чи миру.

Спершу планували набрати до війська 60 тис.: жовнірів 43 тис. та 17 тис. піхоти. Розраховували також на приватні підрозділи магнатів та на посполите рушення шляхти. Сейм, однак, прийняв пропозицію Зигмунда III й ухвалив такий податок зі шляхти, якого вистачило б лише на 36 тис. чол. Королю були надані повноваження скликати посполите рушення. Він мав видати три спеціальні універсали — *віці*. Після третього з них шляхта мала збирати посполите рушення.

Як завжди, військо формувалося дуже поволі. Приповідні листи, згідно з якими *ротмістри* мали набирати *товаришів* у свої *хоругви*, було розіслано ще перед новим роком. У січні Я. К. Ходкевич розіслав універсали, щоб військо збиралося під Кам'янцем-Подільським.

«Сам Пан Бог бачить, нашої артилерії не чути, і з ким про це трактувати, не знаю. Деякі роти ще грошей не взяли, і так само тутешній Скарб вдає, що їх немає. Це початок так іде, що ж далі? Про німців досі не знаю й коли вийдуть. Радий був би на Україну піти — не маю з ким. Пан підчаший пише й пише, просячи, щоб людей направляв, бо не тільки універсалом, але й києм іншого з лежі не виб'ю, а інші з-під хоругви втікають. Знає то мильний Бог, що з нами буде, якщо його королівська милість не знайде іншого способу, а сам своєю головою не рушить, мені не вдасться стримати, бо й половини обіцяного війська не маю (3 листа Я. К. Ходкевича до литовського канцлера Льва Сапіги, квітень 1621 р.).»

Але у квітні, коли султан уже готувався вийти зі Стамбула, у Речі Посполитій ще нічого не було зроблено. У Я. К. Ходкевича опускалися руки. І він не шкодував барв, щоб описати гнітючий стан війська.

У середині травня С. Любомірський рушив до Кам'янця-Подільського з метою проведення розвідки та захисту кордону від можливих татарських набігів. Зупинився у Скалі. Паралельно Я. К. Ходкевич відрядив кілька тисяч кінноти на чолі з Хмелевським та Одживольським. І лише з середини червня почали з'їжджатися зтягнуті хоругви. А на звістку про те, що султан перейшов Дунай та рухається до Білгорода, Зигмунд III посилив тиск на шляхту. 12 серпня видав третє віці.

У другій половині липня під Ориніним згуртувалося вже 20 тис. війська. 23 липня прийшов сам Я. К. Ходкевич. Наприкінці липня військо стало під Брагою навпроти Хотина. Командувач мав план переправитися на протилежний берег і дати бій на хотинському полі біля фортеці. Списався з цього приводу з королем і отримав від нього свободу дій, що було далекоглядно, бо комісари виявилися проти. Переправлятися спершу думали на плотях, але знайшовся місцевий умілець, який запропонував за 100 злотих звести міст і зробив це блискуче. До 20 серпня військо успішно перебралося на

Хорунжий гусарської хоругви.

«Ролка Стокгольмська», початок XVII ст.

Шотландський найманець

протилежний берег Дністра. На правому березі залишилася лише залога, яка стерегла міст.

Моральний стан вояків був не найкращим. Всю дорогу жовніри вимагали платні, деякі поривалися покинути службу. Так, 400 найнятих іноземців узяли гроші й розбрелися хто куди. Звичними стали грабунки навколишніх поселень. Приміром, перед переміщенням війська на правий берег Дністра пішла гуляти чутка, що Я. К. Ходкевич має намір спалити Жванець. Багато хто кинувся грабувати, що міг. Великий литовський гетьман мусив удатися до жорстких дій: було страчено кількох осіб. Під Хотинською твердиною жовніри почали відчувати нестачу харчів, хоча військові дії ще й не починалися. Не додавали духу й звістки, що королевич Владислав з 10 тис. жовнірів затримується. Вимальовувалася невтішна перспектива самим ставати до бою з противником, чисельність якого була на порядок більшою. Тим паче, що козаки, хоча й були поруч, але приєднуватися не поспішали.

Ще маючи можливість вибрати місце битви, яке йому пасувало, Я. К. Ходкевич зупинив свій вибір на місцині, що прилягала до фортеці. Табір розтягнувся на півмилі з північного заходу на південний схід. Тилом був обернений на Дністер та фортецю. Від неї його відділяла лише болотиста місцина. Фронт табору виходив на порослі лісом пагорби, відстань до яких була незначною, як на чисельність турецького війська. Таке розташування було дуже продуманим і значною мірою нівелювало кількісну перевагу противника. Туркам і татарам банально ніде було розвернутися, щоб належним чином задіяти всі сили. З іншого боку, не мала простору й польська кіннота, що заздалегідь віддавало пальму першості піхоті, а отже, й козакам.

Військо гетьман розділив на 9 полків. Правим флангом командував С. Любомирський, лівим — сам Я. К. Ходкевич, центр було зарезервовано для королевича Владислава, якого очікували з дня на день.

Нарешті 30 серпня він підійшов до Жванця під осяченим папою Григорієм XV прапором. Залишалося лише переправитися на правий берег. Тепер річпосполитське військо було в повному складі. Залишалося дочекатися норовливих козаків.

Загальна чисельність війська сягала 34 тис. без челяді. З челядю воно нараховувало не менше 50–60 тис. До війська традиційно входили кварцяні хоругви, зятягнуті державним коштом, найманці, а також надвірні війська магнатів. Стосовно останніх, то свої підрозділи привели Я. К. Ходкевич, С. Любомирський, князь Юрій Чарторийський, князь Януш Острозький (точніше, підрозділи укомплектовані з Ординації Острозьких) брати Сенявські, Якуб Собеський, Ян Розражевський, Томаш Замойський, Ян і Кшиштоф Сапіги, Рафал Ліщинський та дехто ще.

За своєю бойовою структурою традиційно для тих часів військо поділялося на кінноту й піхоту. Основу війська становила кіннота, що відбивало як загальну тенденцію організації військової справи в Речі Посполитій, так і світоглядні переконання шляхти. Адже служба в кінноті вважалася гоноровою справою справжнього шляхтича. Під Хотином перебувало 8 тис. гусарів, майже стільки ж легкої кінноти, 1200–1400 лісовчиків, 2 тис. кавалеристів-найманців — райтарів. Піхоту репрезентували підрозділи польського (8 тис.) та німецького й угорського зразка (всього 6 тис.). Найманців (кінноти та піхоти) налічувалося 8 тис. У надвірних хоругвах деяких магнатів служили найняті шотландці, ірландці, французи. Артилерія нараховувала лише 28 гармат і значно поступалася турецькій.

Важку кінноту формували гусари та райтари. Гусарам належала пальма першості в уявленнях шляхти тієї доби. Зовнішній вигляд гусара, убраного в дороге спорядження зі здійнятими догори крилами за плечима, а також дорогий кінь засвідчували знатність шляхтича та його статки. Металеий панцир, кольчуга, шолом, настегенники, рукавиці, крила, жупан, шаровари, чоботи з високими халявами — усе це покривалося дорогими оздобами. Озброєння гусарів включало просмолений дерев'яний спис довжиною до 5,5 м, шаблю, келеп, чекан, пару пістолетів та щит. Головна сила гусарії, яка тоді вважалася кращою кіннотою Європи, полягала в потужному фронтальному ударі. Турецька й татарська легка кавалерія були безсилі проти гусарів, якщо тих з флангів прикривала легка кіннота й не давала оточити гусарські хоругви.

Райтари найперше ставили на свою вогневу міць. Шикуючись у кілька шеренг, вони наближалися до противника приблизно на 30 м. Тоді перша шеренга давала залп з рушниць (їх райтари мали по 2–3) й поспішала за останню для набивання рушниці. При кавалерійській атаці діяли чеканом і рапірою. До захисного спорядження входив шолом, панцир, нарукавники.

Легка кіннота мала лише кольчугу з короткими рукавами, на голові — місьюрку (залізна шапка з кольчужною сіткою), рукавиці з лосиної шкіри. Озброєні кіннотники були легким карабіном,

Татарський вершник. Фрагмент плафону зали з Підгорецького замку. Середина XVII ст.

Добош польської піхоти угорського типу

коротким мушкетом (бандолетом), чеканом, келепом, шаблею, щитом, дво metroвою дерев'яною палицею, інколи луком зі стрілами. Головна перевага легкої кінноти полягала в маневреності, завдяки чому її використовували для флангових атак, прикриття гусарів та райтарів, переслідування противника.

Різновидом легкої кінноти були *лісовчики*, підрозділи яких виникли з дрібної шляхти та охочих до авантур вихідців з інших станів під час московських кампаній коронного та литовського військ початку XVII ст. Свою назву отримали від першого ватажка полковника Александра Лісовського. Були озброєні двома пістолетами, рушницею, шаблею, палашем, іноді рогатиною. Славилися особливою схильністю до грабунків, які, зрештою, були зумовлені тим, що в міжвоєнний час не отримували платні. Під Хотин лісовчики прийшли на чолі зі Станіславом Русиновським з Австрії, куди найнялися за дзвінку монети на підтримку імператора.

Піхоту польського типу наповнювали міщани та селяни, частково зубожіла шляхта на посаді ротмістрів. Піхотинець був озброєний рушницею, шаблею, часом обухом і топірцем. До бою вони ставали в 10 рядів і мали вести прицільну стрільбу.

Угорська піхота за своїм озброєнням нічим не відрізнялася від польської. До того ж під кінець XVI ст. угорців у її підрозділах уже не було. Їх замінили поляки з походження.

Натомість німецька піхота на той час іще формувалася власне з німців. Була озброєна рапірами, мушкетами (мушкетери) або піками (пікінери). Під Хотином підрозділами цієї піхоти командували Джерард та Ернст Денгоффи та Петер Лермонд.

Козацьке військо

Тим часом, як посольство П. Сагайдачного вирушило з Варшави, Я. Бородавка повів Військо Запорізьке в бік Молдови, куди прямувало й коронне військо. Не чекаючи останнього, козаки 8 серпня першими перейшли Дністер на турецький бік і, крім розвідки, вдалися до здобичництва на добре знаній молдовській території. Їхні загони спустошили Сороки, Оргіїв, заходили аж до Сучави. Молдовський господар утік від козаків до турків. Але таланило козакам не завжди. Кілька сотень їх загинуло, несподівано напоровшись на кількісно більші турецькі чи татарські підрозділи. Це не зійшло Я. Бородавці з рук. Його популярність різко впала, і коли прибув П. Сагайдачний, гетьманові пригадали все: і втрати, і погану забезпеченість війська припасами, і млявість дій. Понавішували й наміри зрадити та *«передатися до турків»*.

П. Сагайдачний спочатку з'явився 21 серпня в польському обозі. Не побачивши там Війська Запорізького, пішов на пошуки. Я. К. Ходкевич надав йому супровід із двох хоругв легкої кінноти. По дорозі на Степанівці П. Сагайдачний уночі прийняв вогнища, розкладені одним із передових турецьких загонів, за козацький табір і рушив у тому напрямку. На світанку з'ясувалося, що це була жахлива помилка, яка ледь не коштувала майбутньому гетьманові життя. Зав'язалася кривава сутичка, під час якої П. Сагайдачний, *«позбувшись коня, мужньо боронився і підстрелений з яничарки в руку, почав відходити лісами прямо до Дністра»*. Там і надибав козацький табір.

Появу авторитетного ватажка незадоволені Я. Бородавкою козаки зустріли оваціями й на скликаній не пізніше 25 серпня раді обрали гетьманом. Я. Бородавка чіплявся за булаву, як міг. Дійшло навіть до

Десятники угорської піхоти

того, що П. Сагайдачний особисто лупцював свого зятого конкурента. Пізніше, 8 вересня Я. Бородавку привселюдно стратили.

Ставши знову гетьманом, П. Сагайдачний швидко опанував ситуацію, зробив перепис війська й у ніч з 1 на 2 вересня привів його під Хотин, що викликало непідробну ейфорію у рiчпосполитському таборі. Ще б пак! Я. К. Ходкевич додатково отримав понад 40 тис. першокласної піхоти. Чималою, однак, ложкою дьогтю став той факт, що П. Сагайдачний принципово не захотів об'єднувати Військо Запорізьке з рiчпосполитським, а поставив його окремим табором на лівому фланзі. Цим гетьман виразно засвідчив, що не збирається бути пішаком на шахівниці Хотинської війни.

Об'єднавшись із 3-тисячним загоном Михайла Дорошенка, присланим до Я. К. Ходкевича ще 24 серпня Я. Бородавкою, козаки збудували добре укріплений табір з возів, окопів та валів і приготувалися до протистояння.

Які сили могли реально виставити козаки? На початку XVI ст. чисельність українського козацтва стрімко зроста й воно становило потужну військову силу. Запросто могло виставити військо,

Рандош'єр іноземної піхоти

порівняльне з коронною чи іншими європейськими арміями. Тільки з Петром Сагайдачним на Московію в 1618 р. ходило 20 тис. українських коза-

ків, що становило лише частину Війська Запорізького. А вже на варшавському сеймі 1620 р. князі Збараські у своєму проекті оборони проти турків передбачали залучити до 80 тис. козаків.

Навесні 1621 р. козацьке посольство до короля без зайвого пафосу говорило, що коли будуть виконані їхні релігійні та станові вимоги, то «*п'ятдесят тисяч проти неприятеля Святого Хреста зараз обіцяємо*», а двома роками пізніше навіть «*сто тисяч на цисаря турецького причинити*». Що посольство не блефувало, свідчить представництво на козацькій раді на Кагарлику. Київський митрополит Й. Борецький оцінював чисельність присутніх у «*50 600 написаних мужів*». Цей попис козаки зробили для того, щоб розділити гроші, привезені королівським посланцем. Охочих виявилось настільки багато, що було вирішено обмежити число зтяжного війська на майбутню Хотинську

кампанію лише досвідченими козаками, які по кілька разів ходили на море й мали коня та рушницю. Таких назбиралося 40 тис.

6 липня 1621 р. було складено ще один попис (*компут*) козаків, які вирушали на Хотинську війну. Їх налічувалося 44 100 душ у 15-ти полках та 23 гармати. Врешті,

Офіцер іноземної піхоти

безпосередньо напередодні війни 25 серпня на раді під Могилевом, де гетьманом замість Я. Бородавки став П. Сагайдачний, козаків ще раз переписали. До компуту було внесено 38 820 чол. у 13-ти полках. Але до нього не потрапили два полки загальною чисельністю 2200 та 2800 чол., які значилися в компуті від 6 липня. Один з них перебував у розвідці, першим підійшов до Хотина й очікував тут на появу Війська Запорізького, інший долучився 4 вересня, коли вже йшли бої. Тож реально під Хотином під орудою П. Сагайдачного перебувало 44 100 добре озброєних козаків.

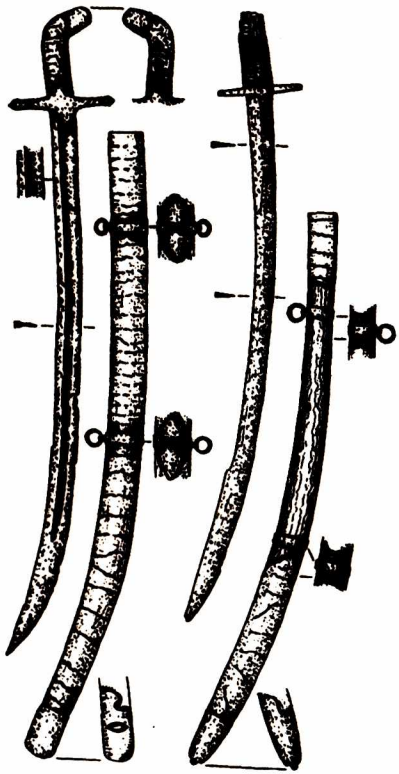
Про те, що козацтво виставило до 45 тис. осіб, свідчать у своїх історіях Хотинської війни вірмени з Кам'янця-Подільського Аксент Кам'янецький та Ованес. А в коронному таборі ходили перебільшені чутки, що козаків підійде до 60 тис, а то й 70–80 тис. Правда, польські автори діаріушів (щоденників) Хотинської війни вели мову в основному про 30–40 тис. Але, очевидно, з ідеологічних міркувань — урівноважити кількісні показники коронного та козацького військ.

Крім того, ще 5–6 тис. козаків було задіяно в морських операціях напередодні та під час Хотинської війни.

Склад козацького війська під Хотином:

1. Полк Петра Сагайдачного — 3000 коней
2. Полк Івана Зишкаря — 2320 коней
3. Полк Боглана Куроші (Конші) — 1600 коней
4. Полк Тимоша Федоровича (Удовиці) — 4000 коней
5. Полк Мойсея Пенька — 2500 коней
6. Полк Федора Білобородька — 3200 коней
7. Полк Данила Дорокола — 3000 коней
8. Полк Адама Підгорського — 3700 коней
9. Полк Сидора Семаковича — 3500 коней
10. Полк Василя Лучкевича — 4100 коней
11. Полк Яцька Гордонка — 2700 коней
12. Полк Семена Чечуги — 3200 коней
13. Полк Івана Гардзея — 2000 коней
14. Полк Тихого — 2200 коней (очікував під Хотином)
15. Полк Войцеха Усати — 2800 коней (долучився 4 вересня)

Як добре видно з цього компуту, чисельність козацьких полків не була уніфікованою. До властиво козаків ще слід долучити певне число джур або молодиків, які, супроводжуючи козака у військовій кампанії, виконували допоміжні функції, а також набували досвіду, щоб і самим стати повноправними козаками. За потреби ставали до бою.

Козацькі шаблі західних типів

Напередодні Хотинської війни козацьке військо було знане далеко за межами України як першорядна піхота. Коней використовували головно для переміщень, розвідки, сутичок на марші тощо. З кіннотою в козаків не склалося. Вона відіграла допоміжну роль: не була навіть чітко виділена як бойова структура. Склалося це історично.

На час появи козацтва (щонайпізніше остання чверть XV ст.) в Україні вже існувала своя першокласна кіннота — князівсько-шляхетська. Була вона і в державах, куди український світ був тоді вмонтований, — Великому князівстві Литовському та Короні Польській. Натомість не вистачало піхоти, бо до неї еліта ставилася, м'яко кажучи, прохолодно. Відтак у суто військовому сенсі козаки як піхота вдало доповнювали основне військо, з часом ставши незамінними, що дозволяло вичавлювати соціальні поступки на свою користь. Крім того, самостійне протистояння на Степовому Кордоні з татарами

також схиляло віддавати перевагу піхоті. Козаки не могли змагатися кількісно з татарами, тому мусили ставити на виснажливі для тих точкові удари, відгін худоби, перехоплення обтяженої бранцями орди, яка поверталася з України тощо. Тим паче, що самі татари уникали лобових зіткнень як з козаками, так і з коронним військом. Коли ж випадала нагода брати участь в організованих владою оборонних діях, пліч-о-пліч перебувала знову ж таки шляхетська кавалерія. Нарешті, спорядження кіннотника, навіть легкого, було дорогим задоволенням. Більшості козаків були не під силу такі видатки. Тож козацтво покрило себе славою як піхота й на ці його риси розраховував Я. К. Ходкевич у 1621 р. під Хотинном.

Українські козаки залучили до військових дій також і донців. Ще до Кагарлицької ради на Дону з'явилися посланці від гетьмана Яцька Бородавки нас чолі з отаманом Соколкою із закликом до місцевих козаків долучитися до Війська Запорізького. Посланці обіцяли, що «*платня їм буде теж*». Відповідь Війська Донського була стриманою. Йшлося

Запорожець.

Основа для реконструкції — малюнки з герба Війська Запорозького Низового та з поетичного твору «Вірши на жалісний погреб зацного рицера гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного». Шапка підбита хутром, такий спосіб її носіння фіксується на малюнках, козацьких печатках. Поверх сукняного жупана — угорська мента, або катанка, петлиці з ткані тасьми; на ногах шкіряні чоботи. З лівого боку — шабля угорського типу.

Піший запорожець

Шереговий піхоти угорського типу.
Польща, перша чверть XVII ст.

Яничари

про неможливість пристати на пропозицію відразу, бо частина козаків саме перебувала на морі. Згодом в Україну вийшло 200 донців та «донських» запорожців, потім ще певна кількість.

За повідомленням капітана лісовчиків В. Демболеського, 7 вересня донські козаки допомагали їм відбити атаку татар. Найпевніше, це були козаки, згадані у компуті польського війська (200 чол.), чи принаймні частина їх. Вони й брали участь у бойових діях. З середини вересня у польсько-козацькому війську очікували на ще один донський загін і покладали на нього великі надії. У турецькому таборі чутки про рух донців поширювалися ще з початку вересня, слід гадати, не без ворожої допомоги. Нарешті, 1 жовтня дісталися до королевича Владислава донські послы, про що в один голос стверджують обізнані автори кількох діаріюшів про Хотинську війну. Донці заявляли, що основне військо на підході.

Кількісні показники його жовнір Ян Чаплинський та Мафей Титлевський визначили фантастичною цифрою — 20 тис. чол. (на той час усе Військо Донське налічувало 5–7 тис. козаків). Якуб Собеський писав зваженіше — *«кільканадцять сотень»*. Самі ж донці пізніше визнавали присутність під Хотинном семисот своїх представників, що ближче до істини.

Турецьке військо

Султан Осман II вирушив зі Стамбула 21 травня. Як на забобони тих часів, вихід відбувся в несприятливий час. Напередодні сталося затемнення сонця, що було витлумачено як попередження про майбутню поразку. Та сповнений рішучості розгромити Річ Посполиту султан не зважав на примхи небес і не переніс походу на інший день. Основне військо рухалося суходолом, але частину планувалося переправити морем. До середини червня турецьке військо стояло в Адріанополі. Через Дунай звели понтонний міст, по якому військо мало переправитися на лівий берег. Для охорони цього моста в гирлі Дунаю стояв флот на чолі з головнокомандувачем Халілом-пашею, «щоб козаки в Дунай не впа-ли». В обозі налічувалося 6 тис. верблюдів, призначених для перевезення амуніції та харчів, а також 4 слони. На 60-ти верблюдах везли султанські гроші для виплати війську.

У липні військо переправилося через Дунай й рушило Буджаком до Дністра. По шляху до нього мали приєднатися військові підрозділи молдовського та валаського господарів, а також кримські татари з ногайцями. При переправі не обійшлося без ускладнень. Так, одного дня міст розірвався, внаслідок чого на дно пішло 6 гармат. Реакція султана була нещадною: «*тих, хто біля мосту майстрували, посаджено на палі*».

Військо мало скупчуватися біля Білгорода. Вже 14 липня польський шпигун застав там кількох важливих воєначальників: великого візира Гусейна-пашу, Ібрагіма-пашу та командувача яничарів. Сюди ж підходили татари та ногайці.

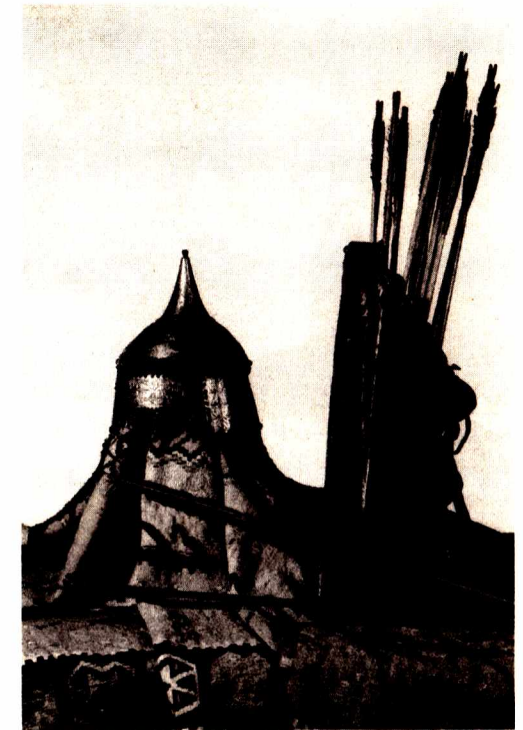
Про чисельність турецького війська ходило багато чуток, одна не-ймовірніша від іншої. Найсміливіші вели мову про «*три або чотири рази по сто тисяч до бою, крім обозних слуг*». Тільки кримських

татар і ногайців дехто рахував на 100 тис. Утікач із турецької неволі шляхтич Юрій Вороцький, наприклад, писав так:

«Про військо турецьке це править: при самому цезареві (султанові. — В. Б.) турків 75 000, арабів 30 000, греків, вірменів, болгар, сербів і з різними християнськими людьми 47 000, яничарів 10 000, гармат 260, до яких про пушкарів дуже важко, чужоземці французи та німці, які служили в одному полку цесареві турецькому, 700 повтікали всі, хто куди міг, як почули, що має розпочатися війна з поляками».

Насправді військо Османа II було значно скромніше. З челядою воно нараховувало до 300 тис. чол. Разом з татарами чисельність власне вояків не перевищувала 210 тис. чол., що все одно було дуже багато. За своєю структурою військо мало не більше 30 тис. піхоти та в межах 120 тис. турецької кінноти. Ще біля 60 тис. кіннотників виставили кримські татари й ногайці. Отже, під Хотиним Осман II мав більш ніж подвійну перевагу над противником. Крім того, турецьке військо мало більше гармат. Всього в обозі налічувалося до 100 польових та 15 важких облогових гармат.

За способом формування та озброєнням тогочасне військо султана було дуже різноманітним, як і сама імперія. Підрозділи, підпорядковані безпосередньо центральній владі, доповнювалися формаціями васалів — Кримського ханату, Молдови, Валахії тощо, а регулярні частини сусідили із затяжним військом. Останнє формувалося як султаном, так і в беглербегліках. А ще ж слід врахувати різні військові традиції та фінансові можливості в європейських, азійських та африканських частинах імперії. Тому військова спроможність підрозділів, сформованих у тих чи інших регіонах, суттєво різнилася. Впливали на неї також кліматичні умови, у яких доводилося воювати. Приміром, осіння пора під Хотиним була не до вподоби воякам з Азії та Африки, і під кінець вересня вони чим далі, то голосніше нарікали, втрачаючи бойовий дух і підштовхуючи Османа II до замирення.

Турецький шишак

Сіпахи. Ілюстрація з Codex Vindobonensis

Кажучи узагальнено й до певної міри схематично, основу різнорідного турецького війська становили: кіннота — *сіпахи* — та піхота — *яничари*. Кіннота формувалася як ополчення тими, хто отримував від султана *тімар* (земельний наділ чи можливість отримання іншого доходу). Власник *тімару* був зобов'язаний особисто з'являтися до війська разом з набраними кіннотниками пропорційно величині *тімару*.

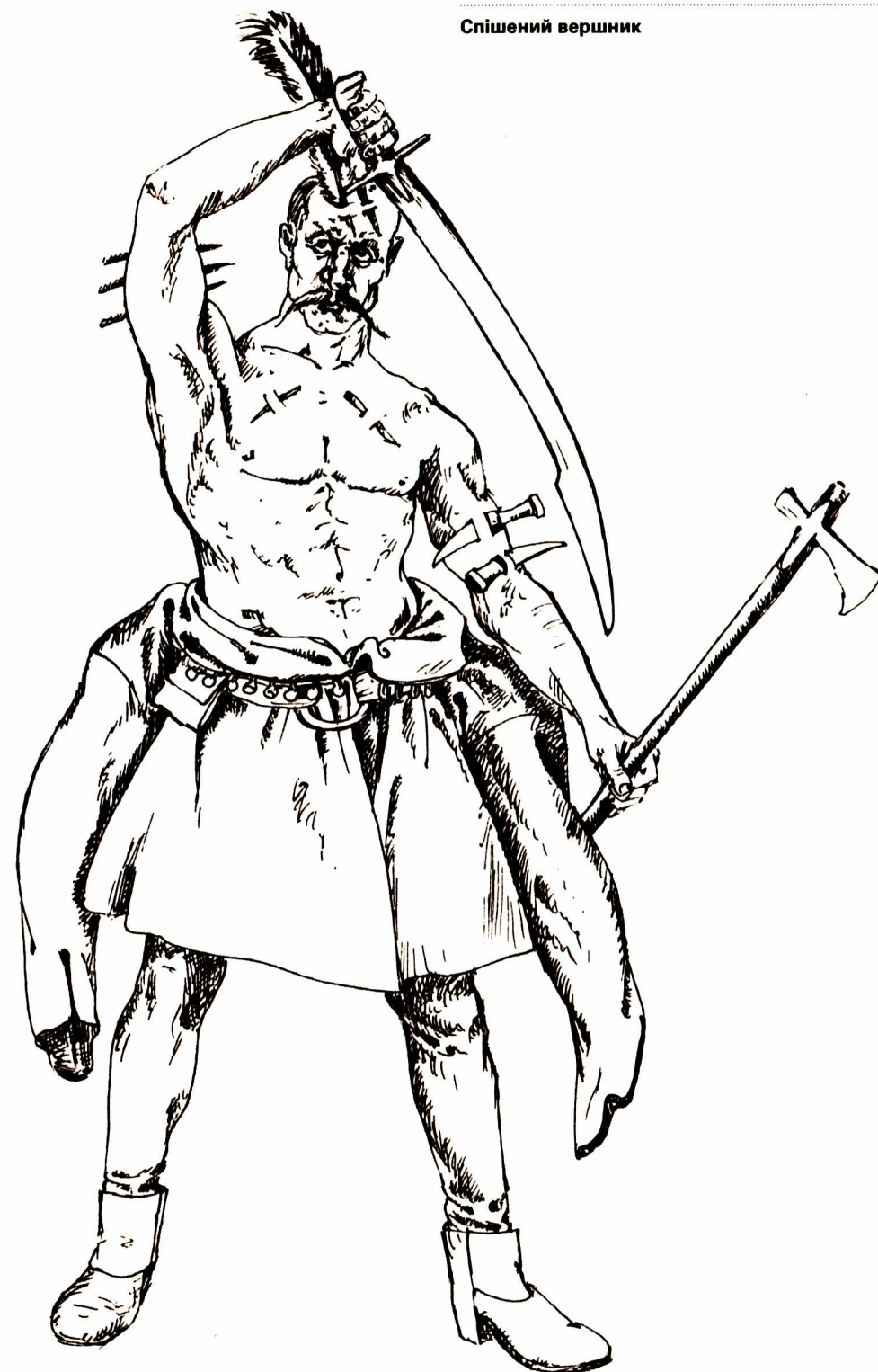
Кіннота поділялася на сім підрозділів, кожен з яких мав прапори одного з кольорів. Про знатність *сіпаха* свідчила міра наближення в бойовому розташуванні до султана, а також те, наскільки розкішними були його одяг та спорядження: тюрбан, шаровари, зброя, кінь:

До озброєння *сіпаха* належали спис із залізним кінцем, мушкет, лук, щит-калкан. Спершу *сіпахи* були важкою кіннотою, але до XVII ст. перетворилися на легку й уже не використовували захисного спорядження, притаманного «важкому» кавалеристу. Це робило турецьку кінноту під Хотином вразливою перед гусарами та райтарами Речі Посполитої. Той-таки князь К. Збараський дуже скептично відгукнувся про бойові можливості тогочасних *сіпахів*, нехай і з деяким перебільшенням:

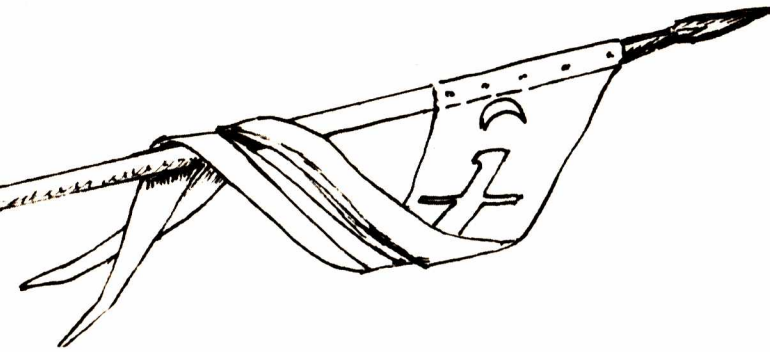
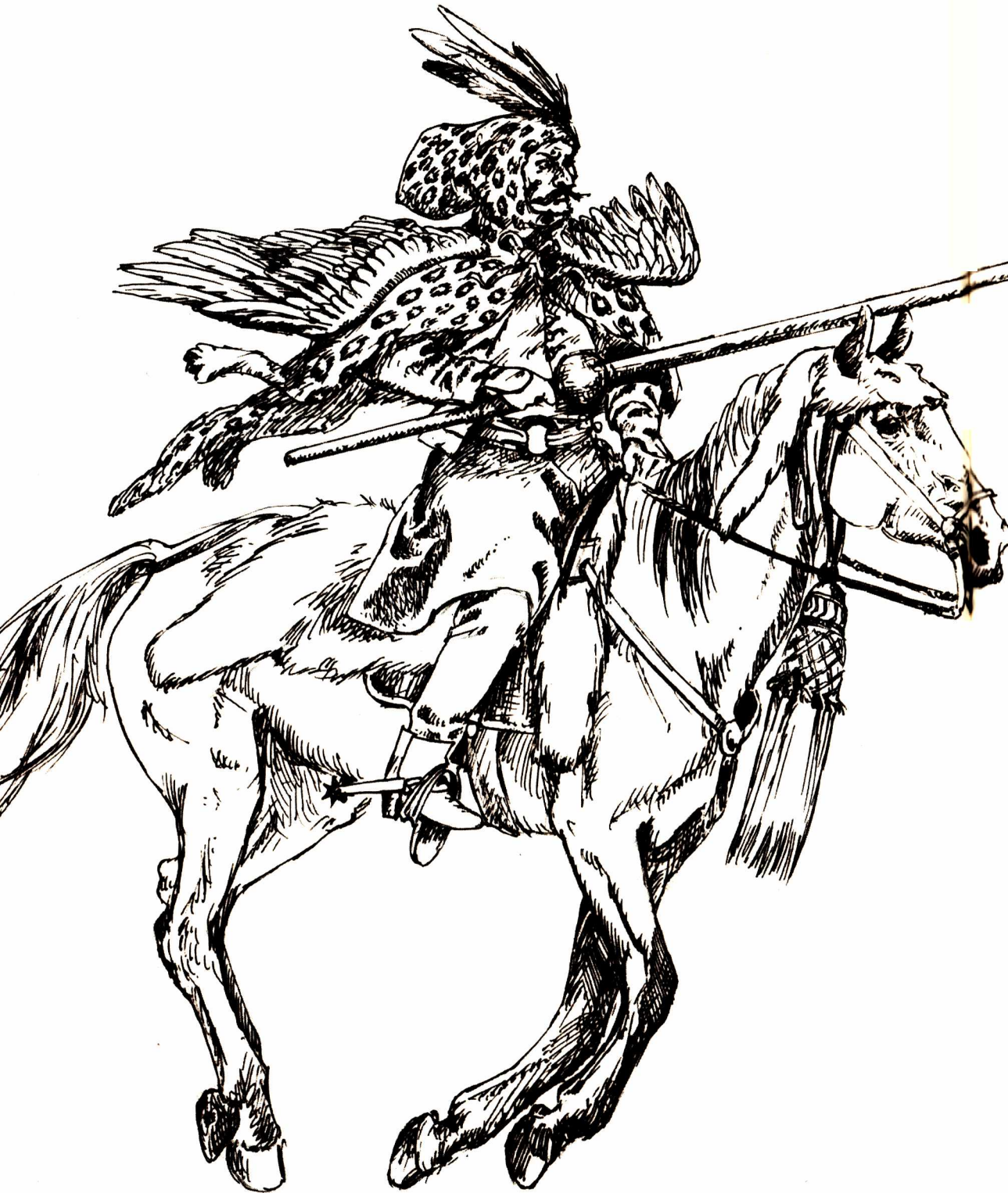
«Списів дуже мало й користуються ними дуже невміло, їх застосовують лише албанці та інші мешканці окраїн держави... Лук також використовують рідко й володіють ним погано. Рушницю мають ледве один із тисячі, здебільшого з наших ренегатів. Списи не годяться для атаки, хіба тільки для сутичок перед боєм, коли доводиться битися врозсіп і без панцирів на легких конях. Важку зброю й панцирі не використовують».

«...вояки під цими сімома знаменами виїжджають на чудових відгодованих конях у прекрасних тюрбанах та дуже дорогих шароварах, з пір'ями та крилами, якими прикрашені не тільки воїни, але й коні. Вони утворюють свиту государя, цвіт кінноти» (З трактату князя Кишиштофа Збараського «Про Османську державу та її збройні сили»).

Спішений вершник

Вершник Делі

Піхота в турецькому війську виконувала не тільки військову функцію, а й імперієтворчу та ідеологічну. Більшість її формували на регулярній основі *яничари*. У яничари набирали підлітків від 8-ми років, здебільшого християн, із приєднаних територій і виховували відданими султанові фанатиками ісламу. Їх називали «*воїнами султана*» або «*непереможними левами*». Пройшовши в турецьких селянських родинах процес занурення в турецький світ, хлопчики упродовж 8-ми років проходили військовий вишкіл, після чого зараховувалися до корпусу яничарів і служили на постійній основі. Під Хотином перебував 30-тисячний корпус яничарів на чолі з яничарогою. Утім, К. Збарзький, посол, який від імені Речі Посполитої уклав у 1623 р. великий мир з Туреччиною, вперто твердив про 10 тис.

Найвідомішою стрілецькою зброєю тогочасних яничарів були мушкети, знані в Україні як «яничарки». Крім мушкета, кожен яничар мав пістолет, а також лук та

Яничар

арбалет. Холодну зброю репрезентували ятагани, кинджали, бойові сокири. Захисне спорядження обмежувалося щитом. Одяг яничара включав сорочку, штани-шаровари, два пояси, тюрбан.

На полі бою яничари відповідно до бойових характеристик мушкетів вели стрільбу в шеренгах, які змінювали одна одну, щоб вояки встигли зробити перезарядження. Подібно до козаків, використовували також табір з возів. Так що під Хотином зустрілися дві піхотні потуги, які сповідували схожу тактику.

Крім корпусу яничарів, існували підрозділи піхоти, утворені убогими власниками тімарів, неспроможними служити кінно, а також частково затягнуті мешканці прикордонних беглербегіліків. Озброєння такої піхоти нагадувало яничарське: лук, шабля, бойові сокири, щит.

Татарське військо, яке долучилося до турецького, було переважно типовою легкою кіннотою й також формувалося за принципом ополчення. Організаційно воно поділялося на великі з'єднання, сформовані за родовою ознакою, а далі на сотні й десятки. Кілька таких з'єднань, очолюваних найстаршими мурзами того чи іншого роду, створювали своєрідні корпуси — *крила*.

Важкої кінноти в татар було небагато і не вона визначала обличчя збройних сил Кримського ханату. Її лави наповнювала татарська й ногайська верхівка. Мала захисне спорядження (короткорукавна кольчуга, шолом-шишак чи тюрбанний шолом, шолом-місюрка). Обладунок часто оздоблювали, щоб підкреслити давність та багатство свого роду.

Натомість кіннотники з легкої кавалерії, подібно до сіпахів, прикривали тіло лише шовковими чи бавовняними халатами. Взимку поверх одягали кожуха.

Озброєння татарського вершника включало лук зі стрілами, шаблю-ординку та щит-калкан діаметром 40–60 см, сплетений із прутів смокви, обмотаних нитками і скріплених металевою чашкою та 4–6 металевими щитками. Використовували також

Щит-калкан, початок XVII ст.

Татарський вершник

Козаки в поході.

Дереворит першої пол. XVII ст.

списи (довжиною 2,5–3,3 метра в легкій кінноті і 3,5–4 м — у важкій). Стрілецька зброя ще не набула особливого поширення.

Сила татарського війська полягала в раптовій атаці великими підрозділами кінноти. До безпосереднього зближення з противником вершники постійно випускали на нього град стріл. Потім рубалися шаблями. Улюбленим військовим маневром було охоплення ворога з флангів. Однак проти вогнепальної зброї татари почувалися беззахисними й безпорадними.

Тому й не любили затяжних військових кампаній та боїв в обороні. Зведення різних фортифікаційних споруд та спішення було не для них. Віддавали перевагу блискавичному нападові на кінноту. Піхоту, яка частувала їх вогнем, воліли обходити стороною.

Після того, як у турецькому таборі довідалися, що противник розмістився на правому березі Дністра біля Хотинської фортеці, у декого виникла думка переправитися на правий берег і відрізати Я. К. Ходкевича від Кам'янця і взагалі Поділля. Згодом, коли військо охляне з голоду, атакувати. Інші, однак, радили Осману II передусім не допустити об'єднання королівського війська з козаками і, маючи більш як шестикратну перевагу, налягти всіма силами на ворожий табір. Султан вибрав другий варіант.

2 вересня турецьке військо підійшло до Хотина й розташувалося за чотири кілометри від противника. Осман II злегковажив противником. Тому свій табір турки *«не зміцнили жодним валом і не збудували в ньому жодних криївок. Розбили тільки намети й розташувалися в такому порядку і в такому місці, як цього хотів випадок»*. Татари стали поруч окремим табором.

ВІЙНА ПІД ХОТИНОМ

Козацькі Фермопіли

Не встигло турецьке військо підійти до Хотина, а загін з кількох сот козаків вже уславив себе гідною подиву звитягою, ніби вісуючи про подальшу непересічну роль Війська Запорозького. Виявлену цим загоном мужність і відвагу сучасники вважали найвищою чеснотою *«людей лицарських»*. Порівнювали подвиг козаків з подвигом 300 античних спартанців-фермопільців.

27 вересня один із козацьких загонів чисельністю, за різними джерелами, від 260 до 400 чол., перебуваючи в розвідці, напорівся біля Пруту на татар. Ті, зав'язавши бій, дали знати основному війську. Сам султан Осман II на чолі багатотисячного підрозділу вирушив на козаків і оточив їх. Обороняючись у лісі, відчайдухи вирішили стояти до останнього, хоча не мали жодних шансів на порятунок. Ось як про ці події оповідає гданський каштелян Станіслав Кобержицький:

«Сам султан на звістку по козаків потягнув за собою військо і рушив так швидко, ніби від знищення цього невеликого відділу залежала його доля. Оточив їх щільним кордоном і, погрожуючи забити до ноги, зажадав, щоб піддалися. Коли козаки відмовилися, наказав атакувати кожного з них і брати живим. А вони, гордюючи смертю, успішно виривалися з облоги, мордували й рішуче відкидали ворога, вбивали кожного, хто тільки з'являвся, шматували турецькі прапори, завдавали противникові тяжких ран, добивали його і, нарешті, відкидали.»

Нападники вагалися, що чинити далі. Осман, відчуваючи, що надходить неслава, кинувся наосліп. З огляду на те, що не мав надії захопити бранців, наказав знищити гарматами той хоробрий відділ, який сміявся з його потуги. Козаки втікали й ховалися до печер, яких багато було в ближніх горах. Тоді турецький вождь наказав заблокувати вхід до гротів й вигуби-

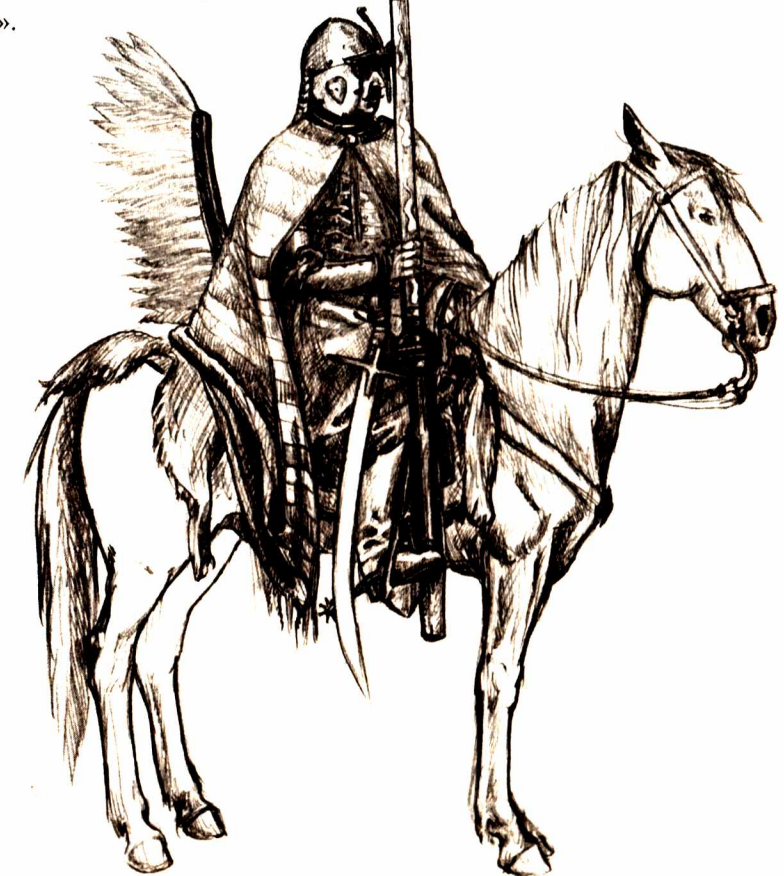

Турецьке військо

ти противника вогнем і димом. Та даремно. Козаки витримали натиск турків аж до ночі. Живими залишилися лише дециця козаків. Хоча вони три дні стійко відбивали атаки прекрасно озброєної величезної орди, але ночами шукали можливості втекти. На жаль, були оточені з усіх боків, тому не могли втекти, навіть розпоршившись. Хоча показали такий прекрасний зразок відваги, потрапили в кінці до ворожих рук. Один автор оповідав, що піддалися туркам добровільно, випросивши у них запевнення особистої недоторканості. Це, однак, суперечить звичаям козаків, що можна узагальнити зі способів, якими воюють. Ніколи вони не вірять бусурманам. Коли втрачають надію, звичайно шукають смерті в битві або від поранень. Так чинять, щоб уникнути витончених тортур. Ті, які вціліли, були приведені до спраглого їх побачити Османа. Почуття сорому огорнуло всіх,

коли побачили, що ці люди, прикриті лахами та знищеними військовими шатами, у таких строях ставали перед султаном і були здатні наповнювати його страхом. Тиран запалав гнівом, що ці злидні покрили османську потугу такою великою ганьбою. Забувши, що ця ганьба була також справою його рук, вирвав прикріплений до боку меч і заглибив його в тіла бранців. Своєю сильною правоцею стратив безборонних людей! Тих, що залишилися, наказав прив'язати до дерев. Їхні тіла були прошиті стрілами й кулями. Осман наповнювався видовищем козаків, які сіпалися в передсмертній агонії».

Гусарський товариш

Найзапекліші бої

Подвиг козаків лише розпалив Османа II. З'явившись 2 вересня під Хотиним, він відразу дав команду наступати. Я. К. Ходкевич і собі вивів військо з табору, та швидше з метою психологічного впливу, ніж для справжньої генеральної битви. Поки решта війська устатковувалася на місці, передні лави яничарів навалилися на козаків. Але ті вистояли, а частина згодом вийшла з табору й нав'язала противнику ближній бій. Я. К. Ходкевич підкинув підкріплення: лісовчиків, 4 тис. польської та німецької піхоти, а також кілька хоругв легкої кінноти. Турки були вимушені відступити, залишивши на полі бою близько 800 загиблих. Втрати козаків і поляків були значно меншими. З відомих постатей полягли ватажок лісовчиків Русиновський та кілька ротмістрів.

У ніч на 3 вересня Я. К. Ходкевич провів нараду стосовно подальшої тактики. Участь у ній взяли й П. Сагайдачний зі старшиною, що відбиває добре розуміння в шляхетському середовищі військового значення козаків та високий авторитет гетьмана. Попри заклик командувача шукати щастя в атаці, більшість висловилося за оборонні дії, під час яких слід вичікувати слушного моменту для генеральної битви. Один із аргументів полягав у тому, що королевич Владислав ще перебував на протилежному березі Дністра, а тому військо не набуло остаточної потуги.

Владислав переправився тієї ж ночі, але прийшов «в недоброму здоров'ї», захворівши «молдовською гарячкою». Хворим судилося йому пробути всю кампанію.

Вранці 3 вересня турки вивели більшість своїх сил у поле, сподіваючись на вирішальну битву, але Я. К. Ходкевич уже не шиковав військо перед табором, натомість тримав кінноту й більшість піхоти поміж шанцями. Лише незначну кількість піхоти послав в окопи, заздалегідь вириті

Хотинська фортеця

перед табором. Тоді турки вдарили по обох флангах. І скрізь без успіху. На правому С. Любомирський, добре налагодивши оборону, відбив усі атаки. Так звана «брама Любомирського», яка прикривала вхід до обозу, залишилася цілою. На лівому П. Сагайдачний витримав два потужних штурми. Пізніше першого яничари п'ять годин безперестанку поливали козацький табір кулями, також вели артилерійський обстріл. Наступ, однак, захлинувся. А козаки, які сиділи в окопах перед табором, «заатакували боки ворога прицільними пострілами мушкетів, в кінці вискочили на відкриту територію і зіштовхнулися з ворогом врукопаш, завдаючи туркам численні рани та несучи їм смерть». Противника було відкинуто.

Та невдовзі ще більші сили турків посунули на козацький табір. Цього разу козакам слушно допоміг Я. К. Ходкевич, підкинувши лісовчиків та кілька хоругв німецької піхоти. Усі разом вони відбили атаку й перейшли в короткий наступ.

За перші два дні боїв Військо Запорізьке встигло так насолити Осману II, що на 4 вересня той призначив генеральний штурм саме козацького табору, тепер уже вбачаючи в ньому основну перешкоду для своєї перемоги. Вночі турки насипали навпроти табору вали, поставили на них гармати і зрана взялися за діло. Та артилерійська канонада не

завдала козакам особливої шкоди, і вони вдало відбили атаки яничарів та контратакували. Тим часом хелмінський воевода Ян Вейхер у відповідь обстрілював турків з гармат, встановлених на протилежному боці Дністра.

Козаки успішно відбили два штурми. Перший з них тривав 5 годин, другий — дві години. Тоді схильний до гучних заяв султан і цього разу не зрадив себе, прорікши, що не буде *«ані їсти, ані пити, допоки мені не приведете цього пса сивого Сагайдачного»*. Яничари пішли на третій вирішальний штурм. Але козаки, *«взявши від гетьмана підкріплення, як райтарське, так і козацьке (хоругви легкої кінноти. — В. Б.), неприятеля повністю з плацу знесли, і гнали аж до обозу, силу наметів посікли, в людях велику шкоду вчинили, відбили кілька гармат»*. Втрати самих козаків за день сягнули 800 чол. А ввечері П. Сагайдачний зробив королеви Владиславу *«лицарський подарунок»* — сановитого турецького в'язня.

Так закінчилися перші три дні битви, які збили пиху з Османа II. Його надмірним сподіванням швидко розібратися з польсько-козацьким військом прийшов край. Було зрозуміло, що війна затягується й переходить у позиційне русло. Доведеться повністю рахуватися з противником, втрати від якого вже перевищили 3 тис. Особливо дошкуляли в перші дні козаки. Усі визнавали, що саме вони винесли на собі основний тягар бойових дій і завдали ворогу найбільше клопоту. Німець-утікач із турецького табору оповідав, що *«великий страх був у турків, коли козаки впади в їхній обоз, що вже без сорому тікали з обозу»*.

Не можна не відзначити і вправні дії Я. К. Ходкевича, який тонко відчував ситуацію і, тримаючи руку на пульсі бою, уміло маневрував військом.

Позиційна війна

Першими ознаками того, що турки змирилися з невідворотністю затяжної війни, стали дводенна перерва в їхніх атаках, а також рішення Османа II про будівництво мосту через Дністер. Мета була прозаїчною й полягала в тому, щоб переправити на той берег якусь частину війська й відрізати противника від Речі Посполитої.

7 вересня турки знову пішли на штурм польсько-козацького табору. Почавши з атаки на козаків, маневрували ударами по всьому фронту, пробуючи знайти слабе місце. Опівдні, коли черга дійшла до правого флангу С. Любомирського, їм удалося застукати зненацька хоругви піхоти, які перебували в окопах перед табором: піхотинці саме відпочивали по обіді. Турки навалилися на них і зім'яли. Та справу залагодили підрозділи піхоти й легка кіннота, яка вийшла з табору й відкинула турків.

Під вечір Я. К. Ходкевич, очікуючи на нову атаку, спрямував у небезпечне місце три хоругви гусарів і сам очолив сутичку. Турецька кіннота мала значну чисельну перевагу, але бойова потуга гусарів не йшла ні в яке порівняння з противником. У підсумку гусари, які вперше були задіяні під Хотинном, відкинули турків, завдавши їм значних втрат — до 500 чол. убитими.

Чергова поразка справила на противника гнітюче враження. Козак, якому пощастило тієї ночі втекти з турецького табору, говорив навіть, що *«турки усі речі поклали на вози й на верблюди і коней і мулів пов'язали, ніби в дорогу, але цар погамував їх»*.

8 вересня Осман II віддичив трьома штурмами козацького табору. Та їхні атаки захлинулися. 9 вересня зранку султан знову демонстрував намір дати генеральну битву. Він *«все військо вивів у поле, його*

милості пан гетьман вийшов навпроти нього, але з вишикуваним військом став при своєму обозові; так аж до заходу сонця війська стояли». Водночас яничари чотири години штурмували ненависний козацький табір, втративши при цьому до 2 тис. душ.

Наступні два дні минули без значних подій, якщо не рахувати психологічної атаки з боку татар, котрі поверталися з набігу на Поділля й виставили напоказ на лівому березі Дністра захоплених бранців.

Може, й під впливом цих демонстрацій на раді у Я. К. Ходкевича було вирішено здійснити в ніч на 12 вересня потужну вилазку до турецького табору. За задумом, головну ударну силу мали становити козаки, які почувалися в подібних операціях, як риба у воді. Всього було залучено 20 тис. козаків. 10 тис. із них ледве не по-пластунськи наближалися до турецького обозу долиною Дністра, інша частина разом з підрозділами польської, німецької та угорської піхоти рухалася височиною з метою вдарити по лівому флангові турецьких позицій. С. Любомирський прикривав свій правий фланг від можливої атаки татар, у тилу рухався сам Я. К. Ходкевич. Проте переполошити турків не поталанило. Коли козаки вже наближалися до турецького табору, пустилася сильна злива, яка змусила згорнути вилазку.

14 вересня Я. К. Ходкевич зібрав комісарів на нараду. Безпосереднім приводом для неї стало прибуття 12 вересня посланця нібито від валаського господаря з пропозиціями посередництва. Осман II явно вивідував настрої в польському таборі, бо й сам сумнівався щодо подальших дій. Учасники наради воліли пустити все дорогою переговорів, аргументуючи таку позицію голодом, який от-от мав запанувати в таборі, браком паші для коней та непевністю в тому, що підійде скликане королем посполите рушення. Натомість Я. К. Ходкевич наполіг на продовженні військових дій з огляду на психологічний стан противника і вже по більших успіхах розпочати переговори з позиції сили. Гетьман

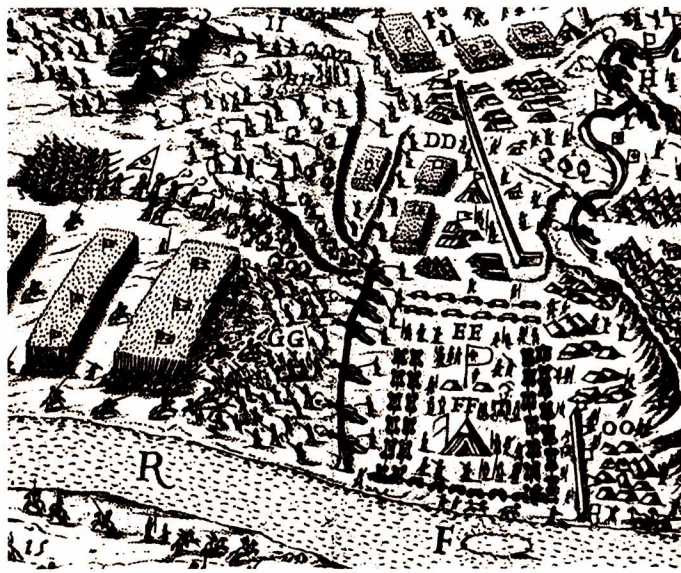

Схема Хотинської битви

зумів найти потрібні слова, і нарада вирішила воювати далі. Натомість посланець до візира Якуб Зелінський мав вести тонку гру, уникаючи однозначних суджень. Я. К. Ходкевич при цьому зобов'язувався забезпечити військо харчами та виплатити додаткові гроші в розмірі кварталної платні.

Кінний козак

Того ж дня до турецького обозу з 3-ма тис. вояків прибув з Буди Каракаш-паша, який палав рішучістю показати свій хист. Роз'ятрений сміливістю козаків та розчарований прохолодним ставленням Я. К. Ходкевича до завуальованих мирних пропозицій, Осман II віддав 15 вересня наказ Каракашу-паші з 70-тисячним військом наступати

Герб Сулими

по всьому фронту. Запеклі бої тривали з полудня до вечора й закінчилися поразкою турків. Усі їхні штурми були відбиті, зокрема й на козацький табір. Сам Каракаш-паша, який *«бігав перед шеренгою з оголеним мечем і з відкритою головою»*, загинув від кулі в одній із останніх атак чи то на правий фланг польського війська, чи то на козаків. Це стало останньою краплею для турків, і вони *«вдалися до втечі й почали масово гинути. Вирізання їх тривало так довго, доки не надійшла ніч»*.

16 вересня 1300 козаків і 300 душ польської та угорської піхоти здійснили напад на турецькі загоони, які на лівому березі Дністра охороняли міст. Заставши противника зненацька, нападники розгромили його та вбили при цьому двох пашів, а третього взяли в полон.

У ніч на 18 вересня понад 2 тис. козаків, непомітно прокравшись берегом Дністра до турецького табору, налетіли на підрозділи Сіваша-паші та Карамана-паші. Переполошені турки довго не могли оговтатися, якщо козаки зуміли не тільки добряче підживитися чужим добром, а й вивести з собою 200 коней та 30 верблюдів. Два захоплені прапори було подаровано королеви Владиславу.

Вісімнадцятого вересня Я. К. Ходкевич скликав нараду, цього разу вже розширену. На ній знову було вирішено битися далі. Дуже рішуче таку ухвалу обстоював П. Сагайдачний, показуючи приклад тій частині шляхти, яка волила замирення. Гетьман Війська Запорізького заявив: *«Краще поштиво за вітчизну вмирати, ніж братися до негідної людам лицарським втечі, так небезпечної»*.

У ніч з 21 на 22 вересня (чи з 23 на 24) козаки вкотре продемонстрували свій військовий хист та свою надзвичайну потрібність для польського війська. 3 тис. їх непомітно переправилося на лівий берег Дністра й зненацька вдарили по турецьких наметах. Козакам вдалося оточити ворога й завдати дошкульної поразки. У полон потрапив Тоганджи-паша, *«через що виросла їхня слава, а турки ще більше здивувалися»*. Перестрашився й ледве втік сам візир Гусейн-паша, який *«цілу ніч напівмертвий від страху сидів, затаївшись, в діброві аж до дня»*.

25 вересня турки знову напали на козацький табір й знову безуспішно. Наступного дня вони обстрілювали його з лівого берега Дністра. А 28 вересня Осман II, *«бажаючи останнього свого щастя ухопити»*, наважився на вирішальний для нього штурм. Перед початком бойових дій на протилежному березі Дністра було виставлено 40 гармат, які обстрілювали позиції козаків та лісовчиків. Під час штурму 30 тис. татар пішли на козаків, проте успіху не мали. Потім

турки вдарили на лісовчиків і завдяки значній чисельній перевазі ненадовго зуміли потіснити їх. Та вчасно підійшла споряджена С. Любомирським допомога, на яку він наказав мобілізувати спершу кілька підрозділів піхоти (зокрема, дав і власних найманців — шотландців та ірландців), а потім узагалі по 10 чоловік із кожної хоругви. Ворога було відкинуто.

Врешті, неабиякою військовою хитрістю відзначився Теофіл Шемберг, який на одному з пагорбів непомітно прилаштував дві гармати та кілька хоругв піхоти. Коли турки, нічого не відаючи, наблизилися до засідки, то потрапили під град куль і були вибиті в пень.

Під вечір відчайдушний штурм польсько-козацького табору завершився для Османа II нічим. Втрати турків цього дня були найбільшими — від 3 до 20 тис. Як занотовано в одному з польських щоденників Хотинської війни, *«турки всі до свого обозу втекли, де їх наші там же ганяли, а було те поганство таке певне перемоги, що на наших волали, що їхнього життя довше години не протриває»*.

Папа Римський Павло V

Морські походи напередодні та під час Хотинської війни

Вагомою складовою Хотинської війни були козацькі морські походи. Відбувалися вони як напередодні, так і під час війни. Навесні Осман II навіть відмовлявся особисто покидати Стамбул, бо можливі козацькі напади можуть спровокувати повстання християн у столиці. Ніхто не забув, як роком раніше на галери, які мали вирушати на козаків, доводилося заганяти яничар киями.

Кампанія на морі розпочалася відразу після льодоходу. У квітні з Дону вибралося у спільний похід 1300 донських козаків і 400 запорожців. Флотилія взяла курс на м. Ризу. Керували походом одразу чотири отамани: від донців Василь Шалигін, а від запорожців Шило, Яцько та Іван Сулима, майбутній керівник облоги Азова (1634) та успішного штурму фортеці Кодак (1634). Походженням шляхтич Іван Сулима був справжнім морським вовком. Мав *«золотий візерунок папи Павла V, подарований за особливу морську битву, в якій здобувши трирядовий турецький корабель, подарував папі в Римі 300 бранців»*. Цього разу, однак, похід не вдавсь. Штурм Ризи виявився невдалим: чимало козаків загинуло. А на зворотному шляху козацька флотилія потрапила в шторм, після чого на неї набрели турецькі галери. У кровопролитному бою загинуло ще 300 чоловік. Решта козаків відійшла на рятивний Дон.

Вирушаючи на війну, Осман II у травні вимушено відрядив флот із 43 галер на чолі з Халілом-пашею для патрулювання моря між Дніпром і Дунаєм, щоб не дати змоги козакам прориватися до турецьких берегів, а також нападати на кораблі, які везли в Кілію, Білгород, Очаків припаси для війська. Слід було також охороняти гирло Дунаю, щоб козаки не зруйнували понтонний міст, щойно зведений для перекидання військ до

Бій козаків під стінами Константинополя. М. Микешин

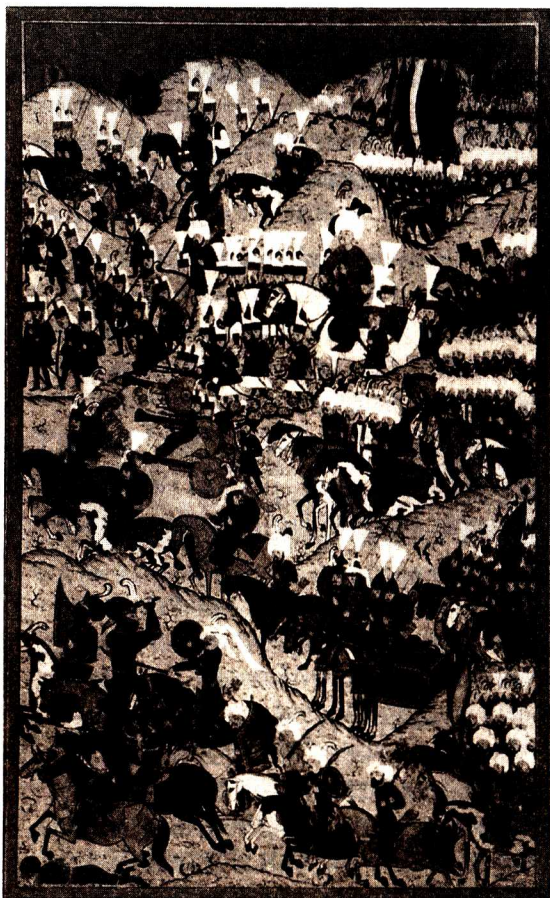
Буджаку. З огляду на те, що арсенал у Стамбулі нараховував тоді 40 галер, решту мусили стягнути з Егейського моря.

15 липня Халіл-паша прибув до Кілії. Звідти він регулярно споряджав галери на козаків, швидко реагуючи на будь-які чутки про появу козацьких чайок у морі. А поголосів ходило чимало: то козаки прямують в бік Кафи та Керчі, то 9 чайок бачили поблизу Синопа. Скільки тут було правди — невідомо, але з певністю можна сказати про кілька козацьких походів.

У червні козаки зуміли вийти Дніпром у море. Перший свій бій вони дали під Білгородом, розгромивши турецьку флотилію, яка переправляла до місцевої фортеці *«немало великих штурмових гармат, пороху, куль та всіляких харчів»*.

Згодом ця чи інша козацька ескадра непомітно підійшла до турецьких берегів. 11–14 червня султану доповіли про *«спалення та пограбування козаками містечка Ахіолу, розташованого нижче Місіври»*. Звідси було 7 днів ходу до Стамбула. Невдовзі 16 козацьких чайок (щонайбільше 110 чол.) увійшло до Босфору. Винищивши по дорозі кілька фортець, козаки наблизилися до столиці й почали плюндрувати околиці, нагнавши страху на мешканців Стамбула. Каймакан, який за відсутності султана та візира був першою людиною у місті, а також бостанджи (керував охороною султанських палаців і садів) гарячково почали організовувати відсіч,

«Жах у цьому місті був таким великим, що неможливо описати. Шістнадцять човнів з козаками досягли в ці дні колони Помпея поблизу гирла каналу Чорного моря, щоб захопити карамуссоли (*тип корабля. — В. Б.*), спалити та зруйнувати поселення, і переполох був таким, що багато людей з Пери та Касимпаши кинулися до Арсеналу рятувати своє майно в Константинополі, що ускладнило становище каймакана та бостанджипаши; великий сеньйор (*султан. — В. Б.*) та його рада залишили в цьому місті таку малу охорону, що без трьох галер, які перебували тут, не було жодної можливості послати на захист каналу, хоча день і ніч каймакан і бостанджи хапали на улицах людей... Нарешті після двох днів переполоху ці три галери та сорок човнів і фрегатів вийшли з гирла, щоб шукати козаків, які тим часом грабували одне поселення; вони (*турки. — В. Б.*) не ризикнули ані наблизитися, ані битися з шістнадцятьма човнами, хоча половина людей ще перебувала на березі; і вночі три галери та залишки мобілізованого війська повернулися назад до замків, які називаються тут Вежами Чорного моря, на сором паші, якому дали це доручення. Каймакан і бостанджи повідомили великого сеньйора про цю нищість, щоб той був покараний» (*З депеші французького посла у Стамбулі Ф. де Сезі від 7 червня 1621 р.*)

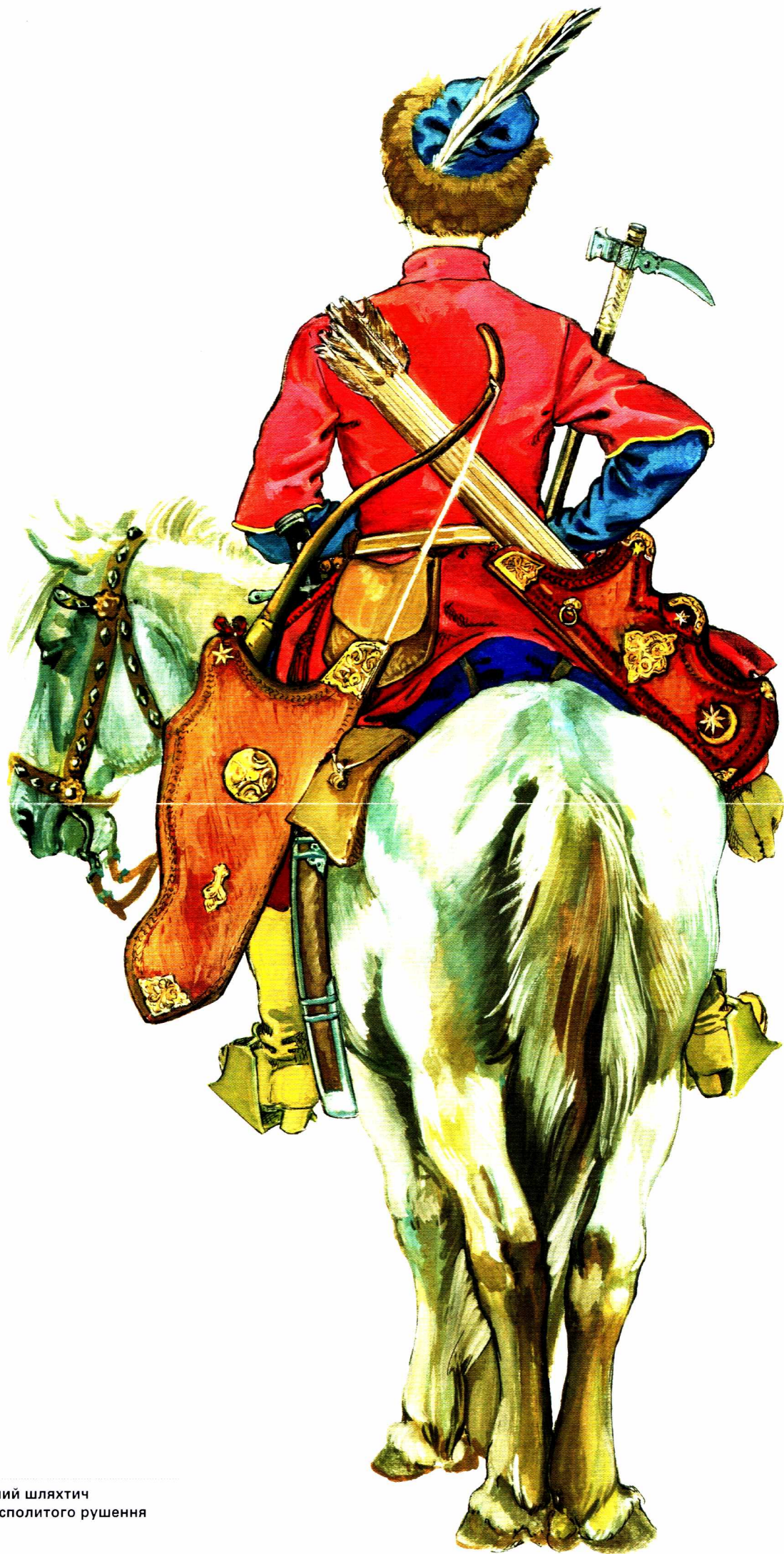
але не мали під рукою необхідних сил. Посланий на козаків Фазлі-паша побоявся вступити з ними бій і повернувся знеславленим. Козаки, утім, також не наважилися заходити далі. Очевидно, вони не володіли достовірною розвідувальною інформацією про беззахисність Стамбула й не ризикнули штурмувати місто такими малими силами.

У липні 60 чайок українських та донських козаків взяли порт Агйоли в Болгарії, але «здійнявся супротивний вітер і розсіяв — дев'ятнадцять чайок потонули в морі, а рештки, коли ішли, через Дніпрове гирло натрапили на Балі Капудана і дали великий бій». Невдовзі до турків підійшло серйозне підкріплення з Очакова. Ослаблені втратами

Турецьке військо

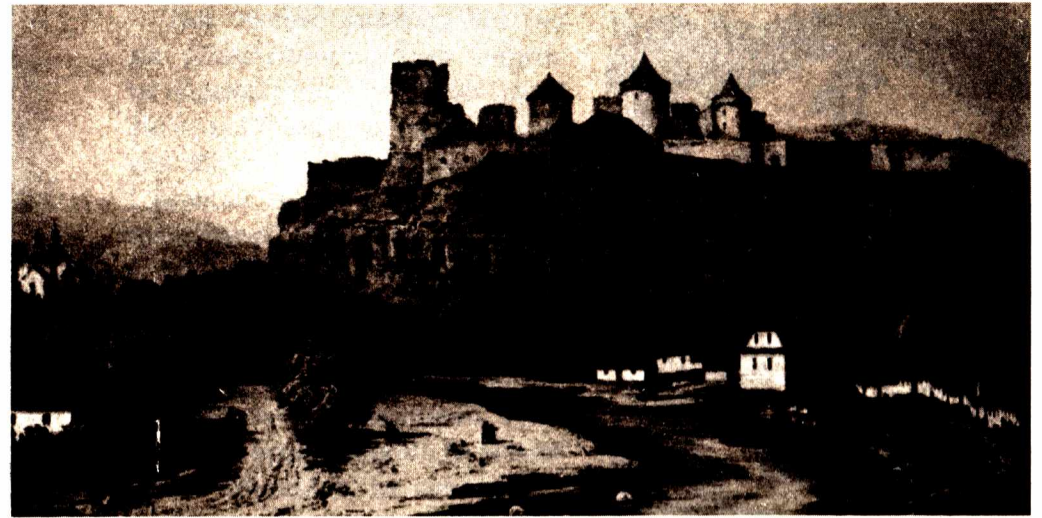

Кінний шляхтич
з посполитого рушення

Гусарський товариш

Фортеця в Кам'янці-Подільському. Наполеон Орда

від стихійного лиха, козаки зазнали поразки. Чимало з них потрапило до полону. Під час цього чи, можливо, іншого походу козаки прагнули зайти в гирло Дунаю та пошкодити понтонний міст.

На початку вересня під час бойових дій під Хотиним 4 тис. козаків напали з моря на кримське узбережжя. Того ж місяця по морю снувало 40 запорізьких чайок та струги донських козаків. На них Халіл-паша послав 10 галер. Згодом до Очакова надійшла звістка, що біля острова Тендра *«стоять на якорі двадцять шість штук чайок з одним захопленим кораблем»*. Коли підійшли турецькі галери на чолі з Абді-пашею, чайки пустилися на мілководдя, тому *«атака на них була неможлива, з приходом ночі проклятники (козаки. — В. Б.) втекли, і на сьомий день Абді-паша повернувся до флоту»*.

Достоту козаки протягом 1621 р., ніби задовольняючи прохання Зигмунда III, постійно тримали султана «в тілі». Тероризуючи турків у різних частинах акваторії Чорного моря та завдаючи відчутних матеріальних та моральних збитків, козаки змушували Османа II спрямовувати немалі сили на захист морських комунікацій. Турки не знали спокою. Замість того, щоб зосередитись на переправі через Дунай, головнокомандувач турецького флоту Халіл-паша був змушений відволікати увагу, а головне сили на охорону гирла Дунаю, споряджати експедиції аж до Синопа. А брак сил для захисту Стамбула змушував залучати до каравульної служби навіть французьких купців. Французький дипломат Л. де Курменен відзначав: *«Якби не було двох замків, які охороняють протоку, вони дійшли б до порту Константинополя, щоб підпалити Арсенал та його галери. І якби їм трохи поталанило, вони взяли б місто: турки не вважають це неможливим, перебуваючи останні роки в страху»*.

Поразка турецького війська

Невдача відчайдушного турецького наступу 28 вересня, вкотре продемонструвавши безуспішність спроб перемогти польсько-козацьке військо, остаточно визначила курс Османа II на замирення з Річчю Посполитою. Надалі султан обмірковував лише, як вийти з ситуації з найменшими моральними втратами для себе.

У польському та козацькому таборах, попри відчуття переваги на полі бою, також схилилися до миру. Але з інших причин. Передусім, чим

далі, тим більше дошкуляла нестача харчів та фуражу для коней. Надійного джерела поповнення припасів не існувало: з досяжних молдовських територій козаки й жовніри вже вичавили все, що могли, а з правим берегом зв'язок не був надійним через постійне перебування там турецьких і татарських загонів. Миколай Коссаковський, якого Я. К. Ходкевич вислав 22 вересня до Кам'янця-Подільського за припасами, до 28 вересня так і не повернувся. До всього через вживання неякісної питної води у війську спалахнула епідемія.

Краківський каштелян Якуб Собеський,
друга половина XVII ст.

Тим часом розвіювалася надія більш-менш швидко отримати підкріплення з Речі Посполитої. Зигмунд III своїм третім віці визначив збір посполитого рушення на 1 вересня до Львова. Але військо традиційно збиралося, як мокре горить. Та й сам король вирушив з Варшави тільки 18 вересня. А київський воєвода Томаш Замойський, який збирав у Тернополі посполите рушення з Київського, Подільського, Брацлавського та Волинського воєводств, не наважувався пробиратися зі своїм нечисленним військом крізь турків і татар до переправи.

Герб Томаша Замойського

Особливу тривогу викликали у військового керівництва козаки. На полі бою вони демонстрували свою незамінність. Та водночас чи не найдужче відчували брак харчів, а також сіна для коней. У козацькому таборі наростала загрозлива напруга. Не раз козаки банально цупили сіно в сусідів, що моральний клімат у війську явно не покращувало. Я. К. Ходкевич навіть розпорядився виділяти їм фураж. Крім того, козацтво цілком слушно почало вимагати збільшення платні відповідно до своїх заслуг. Далєбі добре відало, що гроші, які їм платять, не йдуть ні в яке порівняння з виплатами найманцям. У цих умовах недалеко було до бунту черні, переобрання гетьмана й неконтрольованих наслідків для військової кампанії.

Проте П. Сагайдачний уміло скористався з козацьких настроїв і обернув невдоволення проти свого давнього конкурента, висуванця низів Я. Бородавки. Мовляв, в усіх бідах винен колишній гетьман, який вчасно не подбав про харчі та фураж та ще й призвів до втрати кількох сот козаків у переддень війни. Я. Бородавка наклав головою.

У десятих числах вересня дійшло до погроз козаків покинути поле бою й повернутися в Україну. Багато хто побоювався, що поляки видадуть козаків туркам або укладуть з ними вбивчу, як на козацькі інтереси, угоду. Інші ж готові були вдовольнитися харчами та побільшенням платні. 14 вересня настала розв'язка. Спершу П. Сагайдачний з полковниками відвідали королевича Владислава, який запропонував гетьманові «велику нагороду за заспокоєння своїх бунтівливих товаришів». Полковників королевич також прийняв «грічно й великими дарами вгамував їхній гнівний настрій». Потім на нараді у Я. К. Ходкевича за участю П. Сагайдачного й полковників

Офіцер сіпахів

Сіпах

було вирішено підвищити платню Війську Запорізькому на 10 тис. злотих. З цією пропозицією до козацького табору вирушили С. Любомирський, П. Опалінський та Я. Собеський. Вони всіляко підкреслювали заслуги, мужність та військовий хист козаків, закликали, щоб *«до кінця своїх початих відваг статечно трималися»*, підписалися, що побільшена платня обов'язково буде виплачена в Києві на Різдво Христове. Як писав Я. Собеський, *«обіцяно їм було під честю і сумлінням, що їх не відступимо, туркам не видамо і без зносин з ними ані не приступимо до трактату, ані тим менше не укладемо»*. Палка промова П. Сагайдачного довершила справу. Козаки запряглися стояти до кінця.

Не встигли влягтися пристрасті в козацькому таборі, як польське військо спіткало нове нещастя. Стан здоров'я Я. К. Ходкевича невпинно погіршувався. 24 вересня великий литовський гетьман помер, передавши С. Любомирському керівництво військом. Хворів далі королевич Владислав.

На тлі перемог польсько-козацького війська все це схияло комісарів до того, щоб позитивно відреагувати на попередні мирні пропозиції, які линули з ворожого табору. Було вирішено направити послів С. Журавинського та Я. Собеського. Інструкція для них передбачала, що король стримуватиме козаків від

морських походів та нападів на Крим; султан у відповідь кине намір будувати фортеці в гирлі Дніпра; у Стамбулі буде постійно перебувати річ-посполитський посол на зразок інших європейських послів; Варшава погоджувалася плати татарам данину (*харач*), але через посередника й резервувала за собою право вчиняти відплатні напади за татарські набіги; Туреччина повинна була ставити в Молдові та Валахії гідних господарів (тобто приятних до Варшави); мали бути врегульовані питання торгівлі.

30 вересня посланці урочисто з'явилися в турецькому таборі. Спершу переговори велися через валаського господаря Радула. З жовтня посланців прийняв новий великий візир Делавар-паша. Він одразу почав вимагати покарати козаків як головних призвідців війни й видати Осману II старшину, а також щорічно виплачувати султанові упоминки, тобто фактично визнати зверхність Туреччини над Річчю Посполитою. Суто військові результати війни не давали туркам жодних підстав розраховувати на такий фінал. Тож С. Журавинський та Я. Собеський демонстративно піднялися й попрямували до виходу. Візиру не залишалося нічого іншого, як зменшити пиху. Ублагавши посланців повернутися, він повів уже серйозну розмову.

Щодо козаків, то посланці з гідністю заявили, що *«не годиться нам відступитися й карати тих, які чинять таку службу нашій вітчизні, яку й турки самі бачать, і вже тепер вони не своєвільники, а товариші наші, взяті на службу і платню Речі Посполитої, як і ми»*. Делавар-паша мусив проковтнути це й погодитися на умову, що Варшава обмежиться тим, що не допускати козацьких походів на землі султана. Стосовно харачу Османові II, то посланці погоджувалися лише на одноразову виплату, бо, як уже заявляли раніше, *«це означало б підданство, яке ми готові відкупити кров'ю»*.

Дійшовши згоди по цих пунктах, в інших порозумілися швидко. Султан гарантував, що татари не чинитимуть набігів. Варшава погодилася платити ханові харач через молдовського господаря. Хотин мав відійти туркам, а текст майбутнього «вічного миру» повинні були узгодити послі. У повітрі повисла лише вимога щодо дозволу Речі Посполитій карати татар за набіги.

8 жовтня перемир'я було підписане. С. Журавинський та Я. Собеський відбули аудієнцію в султана, не знявши при цьому шапки, але віддавши харач. З турками до Стамбула для подальших перемовин мав вирушати Станіслав Сулішевський.

Так безрадісно для Османа II закінчилася Хотинська війна, під час якої він сподівався розгромити Річ Посполиту, нав'язати їй підданство та випалити «козацьке ім'я». Попри величезну кількісну перевагу, турецьке

Важкоозброєний
улуфели-сіпах

Вершник акінджі

військо однозначно зазнало поразки, що завдало Османській імперії значних військових втрат, а ще більше моральних. Невдачу підкреслював і той факт, що турецьке військо першим вирушило з поля бою (10 жовтня). Козаки й польське військо покинули табір через два дні.

Султан міг скільки завгодно тішити себе, що зберіг за собою Хотинську фортецю та домігся, що Варшава зрікалася права ставити господарів у Молдові та Валахії, але головної своєї мети він так і не досяг. Козацтво залишилося не покараним, а Річ Посполита не упокорена. Сам Осман II втратив авторитет у Туреччині й у 1622 р. був позбавлений життя під час перевороту в Стамбулі.

«ЯКБИ НЕ БУЛО КОЗАКІВ, БОГ ОДИН ЗНАЄ...»: ВНЕСОК ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО У ПЕРЕМОГУ

Внесок козаків у перемогу над Османом II під Хотином був, без сумніву, величезним. Їхнє долучення до польського війська та ефективність на полі бою виявилися вирішальними. Без понад 40 тис. козаків Я. К. Ходкевич не міг сподіватися на успішне протистояння з більш ніж 200-тисячним турецьким військом. Поява козаків П. Сагайдачного під Хотинською фортецею наповнила серця жовнірів упевненістю. А ще більше повідомлення про звитягу козацького загону над Прутом.

Уже перші дні битви під Хотином підтвердили високу військову майстерність козаків, їхнє уміння знаходити гідну відповідь на виклики з боку противника. Упродовж війни більшість турецьких атак напочувалися саме на козацький табір. Як писав кам'янецький вірменин Аксент, *«турки знали силу козаків, скерували цілу свою армію і всі свої величезні сили проти козаків, говорячи: «Якщо зможемо знищити козаків, легко матимемо з поляками»*. Військо Запорізьке напрочуд уміло оборонялося, а вчасна допомога, яка надходила від Я. К. Ходкевича, довершувала справу. Туркам так і не вдалося потіснити козаків. З 2 по 11 вересня та 28 вересня Військо Запорізьке успішно відбило 8 потужних кількогадинних штурмів, що завдало противнику величезних фізичних та моральних втрат. Ще більше потерпали турки від козацьких контратак, а надто від нічних вилазок.

«Ці козаки кожного благословенного дня зустрічалися з невірними й давали їм битву, перемогали їх і не допустили, щоб вони (поляки. — В. Б.) були знищені, бо якби не було козаків, один Бог відає, поляки були б поконані за 3–4 дні» (З «Кам'янецької хроніки»).

Пам'ятник Петру Сагайдачному в Києві

«Осман завернув проти козаків усю силу свого війська, усю свою навіженість і гнів. Єдине, чого хотів, це повністю знищити їхнє військо. Доказом його несамовитого гніву було встановлення нагороди в п'ятдесят злотих, яка мала бути виплачена за кожен козацьку голову. Татари тоді почали дурити Османа. Стинали голови подільським селянам і приносили йому ніби голови козаків. Варвар шаленів з радості та з великим задоволенням дивився на стоси голів» (З *«Історії Владислава, королевича польського та шведського» Станіслава Кобержицького*).

Під Хотином, де шляхетській кінноті особливо ніде було розвернутися, козацький стиль ведення війни з опорою на табір та контратаки піхоти пасував проти турок якнайкраще. Турецьке військо, яке ставило на атаки своєї піхоти — яничарів, опинилося в порівняльних умовах з козаками. І прогало! Традиційний козацький табір зі скріплених між собою возів, захищений шанцями та валами, виявився напрочуд ефективним. На позір він виглядав слабшим за коронний, тому турки прагнули передусім зім'яти козацькі позиції, щоб ослабити потугу Я. К. Ходкевича й розвинути переможну атаку далі, на табір коронного війська. Та вперті штурми нічого не дали. Турки зламали собі зуби об козацький табір.

Достеменно невідомо про козацькі втрати під час Хотинської війни. Доводиться оперувати дуже приблизними цифрами. Понад тисячу козаків загинуло напередодні в походах до Молдови. Ще біля трьох тисяч полягло зі зброєю в руках під Хотином. Якесь частини померла від голоду та хвороб. Називають навіть цифру в 3–3,5 тис., яка явно перебільшена, оскільки смерть такої величезної кількості людей не могла не привернути увагу авторів численних діаріушів. Насамкінець, слід долучити ще й втрати, яких козаки зазнали під час морських походів. А це ще приблизно тисяча душ чи трохи більше, коли взяти до уваги весняну поразку під Ризою та нещасливе через погодні умови завершення літнього походу під Агйоли. У підсумку випливає, що *«заслуги криваві»* коштували життя не менш ніж 5 тис. побратимів. Проте у будь-якому випадку втрати не сягали третини Війська Запорізького, як про це не раз писалося. Адже під Хотин вирушило понад 44 тис. козаків.

Високу майстерність та ефективність козаків гідно оцінили і Я. К. Ходкевич, і комісари, і королевич Владислав. У польових умовах війни станові упередження, які так випирали в мирний час, відійшли на задній план. Нечувана досі річ: гетьман П. Сагайдачний та полковники були учасниками всіх військових нарад. До козацького голосу прислухалися. Козакам обіцяли підвищену платню та гарантували, що замирення з Османом II їхнім коштом неможливе.

«Справді, Конашевич був одним з найкращих воїнів й слушно мусить посісти своє місце серед найславніших вождів... мав гострий розум та велику зрілість думок, яка була помітна, скільки разів говорив на радах. Те, що інші знали швидше з теорії, ніж з практики, він розв'язував з якимось вродженим розумом і пропонував дуже важливі рішення. Був дуже працелюбний і сильний фізично. Був великодушний, нехтував небезпеками, був ощадливий і розсудливий у словах, не пиячив, як більшість козаків, суворо слідкував за військовою дисципліною, і тому дуже часто, коли вибухали бунти, його позбавляли керівництва. Морські виправи принесли йому не меншу славу: грабував і пюндрував європейські та азійські торгові міста, потопив багато турецьких кораблів, швидко переміщувався по берегах Чорного моря, сіючи пострах серед турків. Багато разів перемагав татар, а про його хвалебні дії під час московської виправи вже йшлося» (З «Історії Владислава, королеви польського та шведського» Станіслава Кобержицького).

Особливо в польському таборі шанували гетьмана П. Сагайдачного — за гострий розум, хист полководця та вміння в критичний момент угамувати розпалених козаків. Під час Хотинської війни гетьман перебував у зеніті слави. Його геній військового стратега, так блискуче продемонстрований у морських походах та в знаменитому рейді до Москви 1618 р., розкрився під Хотином з новою силою. Пораненим прийшовши з козаками під Хотин, він, попри це, став одним із головних ковалів перемоги. Як писав шляхтич Яким Єрлич, (кого-кого, а його важко запідозрити в симпатіях до козаків), «він тримав на собі увесь тягар війни і давав їй раду, а що радив, то приймали панове гетьмани і королевич його милість».

Королевич Владислав, який ще з часів свого московського походу шанобливо ставився до П. Сагайдачного, під Хотином неодноразово демонстрував особливу повагу. Королевич зробив гетьманові достойні «лицарські подарунки»: меч, пару дорогих коней, оздоблений коштов-

* Нашийник — елемент військового обладунку, який носили на шиї.

ностями «нашийник» * зі своїм зображенням, а також медальйон, на одному боці якого було вміщено портрет Зигмунда III, а на другому — білий орел. При цьому «Владислав сам одягнув на Сагайдачного (свій подарунок. — В. Б.) та поцілував у голову, а Сагайдачний, наскільки можна було, поклонився

принцові, поцілував його в обидві руки». Також, дізнавшись про поранення гетьмана, королевич надав у його розпорядження свого лікаря. Після Хотина лікаря пришло П. Сагайдачному і Зигмунд III, пропонуватиме свого також брацлавський воевода Олександр Заславський.

Польські тогочасні автори не шкодувала слів, відзначаючи чесноти П. Сагайдачного. Якуб Собеський, Петрицій, Станіслав Кобержицький в один голос співали гетьманові осанну.

Славили П. Сагайдачного і в Україні, додаючи, зрештою, слушно, до «лицарської картини» ще й національні інтереси українського світу. Тут Сагайдачний не тільки справжній лицар, який покрив себе славою під Хотином, Кафою та Москвою, а ще й борець за православу віру й «права народу руського», покровитель освіти, меценат, який перед смертю «маєтність свою роздав одну на Шпиталь, іншу на Церкви, Школи, Монастир». Ось, приміром, як писав про національно-релігійні заслуги П. Сагайдачного перед українством Касіян Сакович у своєму панегірику «Вірш на жалісний погреб зацного лицаря Петра Сагайдачного...»:

При мужності віру його, в якій статечно

Тривав, захищаючи її досить сердечно.

І завше зі своїм військом короля пана просив,

Аби віру нашу святу заспокоїв,

Офіруючи йому тим охоче служити

Коли б велів релігію нашу заспокоїти.

Загальне захоплення в Речі Посполитій «лицарськими» діяннями козацтва під час Хотинської війни викликали у деяких тодішніх польських інтелектуалів, зокрема Шимона Старовольського, навіть спроби вписати козаків у так званий «сарматський міф». Згідно з його тогочасною версією, польська, литовська та українська шляхта є нащадками войовничих сарматів, і платячи «податок кров'ю», захищає спільну вітчизну Річ Посполиту як оплот християнського світу від мусульман. А тому шляхта користується винятковими суспільними правами та привілеями й не має нічого спільного з простолідом. Ідеологія сарматизму по живому відрізала українську еліту від решти українців, що в умовах умонтування українського світу в Річ Посполиту відкривало навстіж двері до спольщення. Але спроби поширити сарматський міф на козаків все-таки означало ціннісно прирівняти козацтво до шляхти й так само поставити вище простоліду. У своєму творі «Сарматські воїни» до найвизначніших сарматів, якими слід пишатися, потрапили й деякі козацькі ватажки: Гаврило Голубок, Григорій Лобода та Петро Сагайдачний.

Правда, в подальшому спроби «осарматити» козаків затухають, що цілком узгоджувалося з небажанням Варшави юридично прирівняти козацтво до шляхти, як воно того домагалось. Відгрімилі по славі Хотинській гармати, минула ейфорія від перемоги над «турецькою чумою», і все в стосунках козаків з Варшавою повернулося в заїжджену колію. Від козаків почали вимагати припинення морських походів, хоча

ще вчора благали виходити в море якнайбільшою кількістю човнів. Про збільшення реєстру — ніхто й не заїкався. Хоча коли потребували війська на турка, не зважали на куций реєстр у 3 тис. осіб і були раді прийняти у своєму таборі будь-яку кількість козаків. Як можна було втиснути в 3 тис. понад 30 тис. героїв Хотина, ніхто не переймався.

Козацькі вимоги, виписані в інструкції посольству до короля, були сповнені надій, що Зигмунд III з огляду на звитяги Війська Запорізького під Хотином дотримає слова, даного П. Сагайдачному наприкінці липня у Варшаві. Козаки нагадували, щоб король, «за криваві заслуги й вірність нашу, велів заспокоїти старожитну нашу релігію грецьку, й вольності, надані нам пращурами їх милостями і королем його милістю за криваві заслуги наші в експедиціях — зволив цілими й непорушними заховати і підтвердити своїм привілеєм». Козацтво просило підняти платню з 40 тис. до 100 тис. злотих, а отже, й збільшити реєстр, ставило питання про вільне поселення в приватних маєтностях, про лежі в козацьких краях, особливо в Київському воеводстві, про виділення Війську Запорізькому міста «на прожиток калікам» та ін.

Королівська відповідь була ніби цебер холодної води на голову. Зигмунд III з неабияким цинізмом відхилив усі вимоги, кинувши кістку виплати збільшеної платні, обіцяну комісарами під Хотином. Такою виявилася справжня ціна тій осанні, яку відразу по Хотині співали в Речі Посполитій козакам та їхньому гетьманові Петру Сагайдачному.

ВИБРАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т.VII.
 Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. VIII.
 Кам'янецька хроніка // Жовтень. — 1985. — № 4.
 Османская империя в первой четверти XVII века. — Москва, 1984.
Раиба Н. С., Подгородецкий А. Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 12.
Сас П. Витоки українського націотворення. — Київ, 2010.
Сас П. Хотинська війна. — Київ, 2012.
Смолій В. А. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // *Котляр М. Ф., Смолій В. А.* Історія в життєписах. — Київ, 1994.
- Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy Zaporoscy w wojnie Chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — Київ, 1995. — С. 62–80.
 Hetmani Zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej. — Warszawa, 2010.
Kobierzycki S. Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego. — Warszawa, 2005.
Majewski R. Cecora. Rok 1920. — Warszawa, 1970.
 Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621. — Kraków, 1853.
Podhorodecki L. Chocim 1621. — Warszawa, 1988.
Suwara W. Przyczyny i skutki klęski Cecorskiej 1620 r. — Kraków, 1930.
Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621). — Kraków, 2009.

TEMP
PORA

ТОВ «ТЕМПОРА»

Київ

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Науково-популярне видання

Серія «MILITARIA UCRAINICA»

Брехуненко Віктор Анатолійович

«Дивна то і несказанна мужність...».

Козаки у Хотинській війні 1621 р.

Художні реконструкції — *С. Шаменков*

Редактор — *М. Волощак*

Комп'ютерна верстка та макет — *Ю. Жарков*

Підписано до друку 13.03.13. Формат 70×100^{1/16}

Умовн.-друк. арк. 9,72. Обл.-вид. арк. 7,77.

Папір офсетний. Гарнітура Ворнок.

рук офсетний. Наклад 2000. Зам. №13-145.

НБ ПНУС

807292

друковано в ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8

Тел./факс: (044) 503-00-45

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2715 від 07.12.2006

Віктор Брехуненко

Доктор історичних наук, професор, завідувач відділу в Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Сфера наукових зацікавлень — історія козацьких спільнот Східної Європи, типологія Степового Кордону, ранньомодерна українська державність. Автор монографій «Стосунки українського козацтва з Доном XVI—середини XVII ст. (1998), «Московська експансія і Переяславська рада 1654 року» (2005), «Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI—першої половини XVII ст.» (2011). Автор видавничих проєктів «Про Україну з гонором і гумором», «Геноцид українців», «Друга світова: український вимір».

Сергій Шаменков

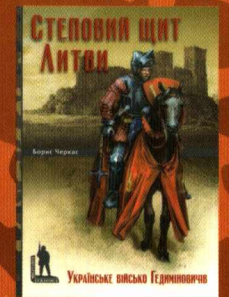
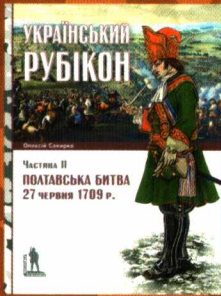
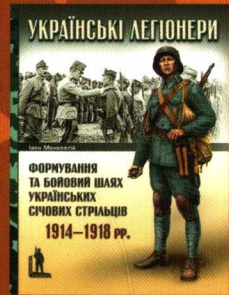
Закінчив Одеське художнє училище та Львівську академію мистецтв. За фахом — скульптор малих форм та військово-історичної мініатюри. Активний член руху військово-історичної реконструкції, учасник груп: «Київський реєстровий полк» доби Богдана Хмельницького, «Легіон Вісли» доби Наполеонівських війн, «Легіон Українських Січових Стрільців» доби Першої світової війни, засновник та керівник військово-історичної групи «Єнчепінзький піхотний полк» доби Північної війни.

У СЕРІЇ

ЧИТАЙТЕ ТАКОЖ:

НБ ПНУС
807292

TEMPORA